

ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ

Ιστορία - Πολιτισμός

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΓΡΑΦΜ, Η Β

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ

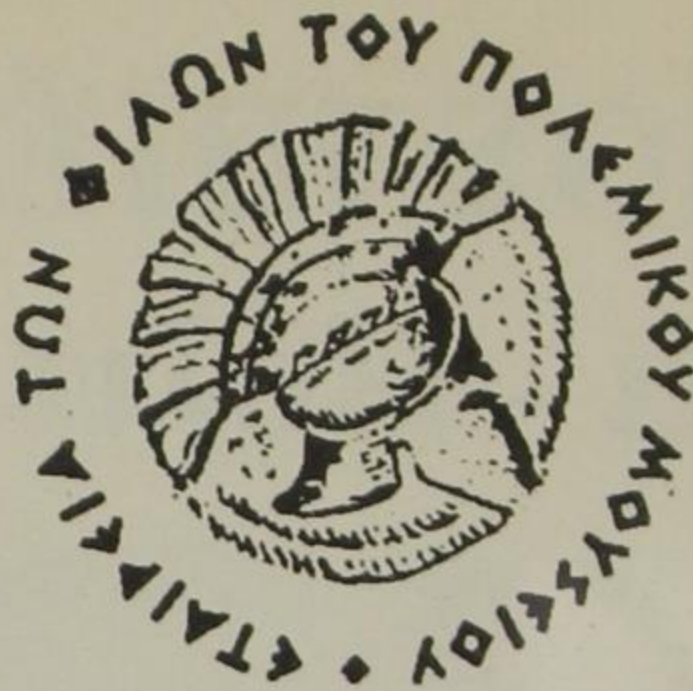
Ιστορία - Πολιτισμός

ΑΘΗΝΑ 1990

3E

**ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ**

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΕΤΟΥΣ 1989**

Πρόεδρος: Παναγιώτης Γ. Κουστένης, Υποπτεράρχος έ.ά.
'Αντιπρόεδρος: Νία 'Ανδρέου Στράτου, Συγγραφέας
Γεν. Γραμματεύς: 'Ιφιγένεια Λακούργου Φλέσσα, Τραπεζικός
Ταμίας: Γεώργιος 'Εμμανουήλ Ευστρατίου, Μηχανικός
Ειδικός Γραμματεύς: Νικόλαος Γερασίμου Βασιλάτος, Δικηγόρος,
Σύμβουλοι: Φίλιππος Γεωργίου Λάμπας, 'Επιχειρηματίας
Κων/νος Στεφάνου Δούκας, Γεωλόγος - παλαιοντολόγος
Παναγιώτης 'Ιωάννου Σκουτέλης, Υποπτεράρχος έ.ά.
Φανή Χαρτουλάρη, συνταξιούχος Δ.Υ.
Πάυλος Κ. Παχυνάκης, Δικηγόρος, Νομικός Σύμβουλος τής 'Εταιρείας

*Γραφεΐα τής 'Εταιρείας
Ριζάρη 2 και Βασιλίσσης Σοφίας
Κτίριο Πολεμικοῦ Μουσείου
106 75 'Αθήνα
Τηλ. 7290543 - 7290544*

Φωτογραφία έξωφύλλου: 'Ερείπια από κατοικία με κιονοστοιχία (2ος αιώνας π.Χ.). Βρέθηκαν κατά τή διάρκεια πρόσφατων ἀνασκαφῶν στήν ἀρχαία πόλη τής 'Αντιγονίας, περιοχῆς 'Αργυροκάστρου.

ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ

Ίστορία - Πολιτισμός

Μιά ενδιαφέρουσα πολιτιστική εκδήλωση στα πλαίσια
έορτασμού τῆς ἐπετείου τοῦ «ΟΧΙ»

ΜΕ ΤΗΝ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Ἡ Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου διοργάνωσε, στο Ἄμφι-
θέατρό του, τὸ βράδυ τῆς Πέμπτης 26ης Ὀκτωβρίου 1989, πολιτιστικὴ ἐκ-
δήλωση μὲ θέμα «ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ Ἱστορία - Πολιτισμός».

Στὴν ἐκδήλωση παρέστησαν ἄνω τῶν 400 προσκαλεσμένων, μεταξύ τῶν
ὁποίων Γεν. Γραμματεῖς Ὑπουργείων, Καθηγητὲς Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν
Ἰδρυμάτων, Στρατηγοί, Ναύαρχοι, Πτέραρχοι, λοιποὶ Ἀξιωματικοὶ τῶν Ἐνό-
πλων Δυνάμεων καὶ τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας, Μαθητὲς Στρατιωτικῶν
Σχολῶν κλπ.

Μετὰ τὴν προσφώνηση τῶν ἐπισημῶν ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας, Ὑποπτε-
ραρχος ἐ.ἀ. κ. Παναγιώτης Κουστένης, μεταξύ τῶν ἄλλων, εἶπε:

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου, σὲ συνεργασία μὲ τὴν
Διοίκησή του, διοργάνωσε τὴν σημερινὴ ἐκδήλωση, μὲ τὴν εὐκαιρία ἐορτασμοῦ
τῆς ἐπετείου τοῦ «ΟΧΙ». Τοῦ μεγαλειώδους «ΟΧΙ», ποὺ βροντοφώνησαν πρὶν
ἀπὸ 49 χρόνια ἡ ἡγεσία καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος στὶς κατακτητικὲς ἐπιδιώξεις
τῆς τότε φασιστικῆς Ἰταλίας.

Ἐνωμένοι πετύχαμε τὸ ἀνεπανάληπτο Βορειοηπειρωτικὸ ἔπος, τὸ ὁποῖο
θα πρέπει νὰ ἀποτελεῖ πάντα τὸν τηλαυγῆ Φάρο, ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν
ἐπιτυχία καὶ τὴν πρόοδο τῆς χώρας μας.

Σὰν ἐλάχιστο φόρο τιμῆς πρὸς ὄλους ἐκείνους ποὺ δημιούργησαν αὐτὸ τὸ
φωτεινὸ ἔπος καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἐκείνους ποὺ ἔπесαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν,
πάνω στὰ βορειοηπειρωτικὰ βουνά, παρακαλέσαμε τὴν πρωταγωνίστρια τοῦ
Ἐθνικοῦ Θεάτρου, κυρία Μαρία Μοσχολιοῦ, νὰ ἀπαγγεῖλει ἀποσπάσματα
ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ νομπελίστα Ὀδυσσεᾶ Ἐλύτη: «Ἄσμα ἡρωϊκὸ καὶ πένθιμο,
γιὰ τὸν χαμένον Ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας».

Συνεχίζοντας ὁ κ. Κουστένης εἶπε ὅτι:

Στὸν πρὸ τοῦ Ἄμφιθεάτρου χῶρον ἐκτίθενται φωτογραφίες καὶ ἐπιστολὲς
τῆς περιόδου 1912-13, ποὺ ἀποτελοῦν συγκλονιστικὰ «ντοκουμέντα», τῆς
Ἐξαρσης πατριωτισμοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ ἄλλων Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς,
ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Πειραιώτη συλλέκτη κ. Σπύρου Μανουσάκη.

Πολλές από τις επιστολές αυτές μαρτυροῦν τὴν συγκινητικὴ προθυμία μετὰ τὴν ὁποία βοήθησε καὶ συμπαραστάθηκε στοὺς ἀγωνιστὲς τῆς Βορείου Ἡπείρου, ὁ ἀνὰ τὸν κόσμον ἀπόδημος ἑλληνισμός.

Ἔχουν ἀκόμα ἐκτεθεῖ πίνακες τοῦ ἀξέχαστου ζωγράφου Ἀλεξανδράκη, μετὰ ἀπεικονίσεις στιγμιotypῶν τοῦ ἑλληνο-ἰταλικοῦ πολέμου, ὅπως τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου.

Τελειώνοντας παρακαλῶ ἐπιτρέψτε μου νὰ σᾶς ἀναγνώσω χαιρετισμὸ τοῦ ἀγωνιστῆ γιὰ τὰ δίκαια τῆς Βορείου Ἡπείρου Μητροπολίτη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης Κυρίου Σεβαστιανοῦ, πρὸς τὴν Ἐταιρεία μας, ποὺ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀγαπητοί,

Μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπιστημονικῆς σας ἐκδηλώσεως ἐπὶ τῇ λαμπρῇ ἐπετείῳ τοῦ «ΟΧΙ» καὶ τῆς διαλέξεως ἐκ μέρους τοῦ διακεκριμένου ἐπιστήμονος κ. Ἀχιλλέως Λαζάρου, μετὰ θέμα: «Βόρειος Ἡπειρος. Ἱστορία - Πολιτισμός», ἀπευθύνομεν πρὸς ὑμᾶς —ἀδυνατοῦντες νὰ παραστῶμεν, λόγῳ τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς— ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν ἀπὸ τὴν αἵματοβαμμένην ἀκριτικὴν Ἐπαρχίαν καὶ ὀλόψυχα συγχαρητήρια.

Τις ἡμέρας αὐτές, ἡμεῖς, ἐδῶ, ἐκτὸς τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφανείας ποὺ αἰσθανόμεθα διὰ τὸ ἔπος τοῦ 1940, δοκιμάζομεν, συγχρόνως, θλίψιν καὶ πικρίαν μεγάλην, διότι ἡ Βόρειος Ἡπειρος, παρ' ὅλες τὶς θυσίας μας ποὺ ἐχάρισαν τὴν νίκην εἰς τὸν ἐλεύθερον κόσμον, συνεχίζει —τῇ ἀνοχῇ τῶν «μεγάλων συμμάχων» μας— νὰ εὐρίσκεται ὑπόδουλος στὸ πλεόν ἀπάνθρωπον καὶ ἀντίχριστον σταλινικὸν καθεστῶς τῆς Ἀλβανίας.

Δι' αὐτὸ παρακαλοῦμεν, ὅπως ὑψώσητε καὶ σεῖς, μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπετείου, φωνὴν διαμαρτυρίας πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν δικαίων καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δεινῶς στραγγαλιζομένων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βορείου Ἡπείρου.

Ἡμεῖς, πάντως —ἐπιτρέψατέ μας νὰ σᾶς διαβεβαιώσωμεν περὶ τούτου— θὰ συνεχίσωμεν τὸν ἀγῶνα, μέχρις ὅτου οἱ καμπάνες τῆς λευτεριᾶς σημάνουν καὶ πάλιν στὸ Ἀργυρόκαστρο, στὴν Κορυτσᾶ, στὴν Χειμάρρα, στοὺς Ἁγίους Σαράντα καὶ σὲ ὅλην τὴν Βόρειον Ἡπειρον. Εἶθε δὲ «τὸ ποθοῦμενον», ὅπως ἔλεγε ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, νὰ εἶναι κοντὰ μετὰ τὶς εὐχὰς ἐκείνου καί, πρὸ παντός, μετὰ τὴν χάριν τῆς Ὑπερμάχου τοῦ Ἔθνους μας Στρατηγοῦ.

Ἐπὶ τούτοις, Διατελοῦμεν

Μετ' εὐχῶν

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ὁ Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟΣ

Στὴν συνέχεια ἔλαβε τὸν λόγο ὁ βαλκανολόγος, ἔκτακτος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σορβόννης κ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου καὶ εἶπε:

ΒΟΡΕΙΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ

Ίστορία - Πολιτισμός*

Ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς *Βόρειος*¹ εἶναι γνώρισμα πρόσφατο, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας, ἐπακόλουθο τῆς ἀπαίσιαις συνθήκης τοῦ 1913, γνωστῆς ὡς Πρωτόκολλον Φλωρεντίας τῶν Ἑξ Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἀποκοπὴ τοῦ βορείου τμήματος τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας Ἠπείρου καὶ τὴν ἔνταξή του μὲ τὸ ὄνομα Βόρειος Ἠπειρος στὸ ἀρτισύστατο κράτος τῆς Ἀλβανίας. Ἡ πρωτουργὸς ἰταλικὴ διπλωματία ὑπερέβαλε καὶ τὸν Προκρούστη. Διότι ἄφησε πέρα τῶν συνόρων τοῦ νέου κράτους τὴν περιοχὴ τοῦ Κοσσυφοπεδίου, ἤδη αὐτόνομη ἐπαρχία τῆς Γιουγκοσλαβίας², καὶ προσκόλλησε τὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο Δυρραχίου-Ἀγίων Σαράντα μὲ τὴν προοπτικὴ ἐξυπηρετήσεως βλέψεων τῆς Ἰταλίας³ στὴν Ἠπειρο.

Σκοτεινὲς σκοπιμότητες καὶ ἀνίεραι παρεμβάσεις ξένων συνεχίζονται ἀκόμη καὶ κατὰ τίς παραμονὲς τοῦ 2000 τὴν ἐπιβολὴ καθεστῶτος πρωτόφαντης σὲ σκληρότητα σκλαβιάς στὴν κοιτίδα⁴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν Ἠπειρο, ἡ ὁποία εἶναι Ἑλλάς ἢ ἀρχαία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ἀκριβέστερα «Ἀρχέγονος Ἑλλάς Ἠπείρου» κατὰ τὸν Κλαύδιο Πτολεμαῖο.

Γιὰ τὰ νότια καὶ ἀνατολικά ὄρια τῆς Ἠπείρου διαπιστώνονται διαφορὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἦδη ὁ Ὅμηρος στὴν Ὀδύσεια καὶ στὸν «νηῶν κατάλογον» τῆς Ἰλιάδας ὀνομάζει Ἠπειρον καὶ τὴν Ἀκαρνανία. Προφανῶς ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ γεωγραφικὴ ἔννοια. Σημαίνει στεριά σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν θάλασσα. Ταυτόχρονα αἰσθητὴ εἶναι καὶ ἡ ἐθνογραφικὴ παρουσία τοῦ ὄρου:

οὔτ' αὐτῆς Ἰθάκης οὔτ' Ἠπειροιο μελαίνης (φ 109)

ἀκτὴν ἠπειροιο, Κεφαλλήνεσιν ἀνάσσω (ω 378)

οἷτ' ἠπειρον ἔχον ἠδ' ἀντιπέραι ἐνέμοντο (Β 635).

Κύριο ὄνομα καθίσταται κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. στὸν Ἑκαταῖο σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου: «Ἑκαταῖος λιμένα καλεῖ Ἠπείρου Ὠρικὸν ἐν τῇ Εὐρώπῃ...»⁵. Σὲ θέση δὲ κυρίου ὀνόματος ὑπάρχει καὶ στὸν Πίνδαρο, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τὸν Νεοπτόλεμο ὡς βασιλιὰ τῆς Ἠπείρου:

Νεοπτόλεμος δ'

Ἠπειρῶ διαπρυσία,

βουβόται τόθι πρῶνες

Ἐξοχοὶ κατάκεινται,
Δωδώναθεν ἀρχόμενοι
πρὸς Ἴόνιον πόρον...⁶

Ὡστόσο ἡ γεωγραφικὴ σημασία τοῦ ὀνόματος διατηρεῖται καὶ στὸν Θουκυδίδη. Στὶς ἐκφράσεις του, ἢ ἡπειρος ἢ καταντικρὺ, ἢ κατὰ Κέρκυραν ἡπειρος, οἱ ἐκείνη ἡπειρῶται, φαίνεται καθαρὰ ἡ γεωγραφικὴ ἔννοια. Αὐτὴν ἐξ ἄλλου ἐπιβεβαιώνει ὁ Θουκυδίδης καὶ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τοῦ Παγγαίου ὡς Ἑπειρωτῶν. Γιὰ τὸν Θουκυδίδη, καθὼς καὶ ἄλλους, ἡπειρος εἶναι ὁ βορειοελλαδικὸς χῶρος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνεχὴ στεριά, ἐνῶ ἡ νότια Ἑλλάδα διαιρεῖται ποικιλότροπα σὲ μικρότερα διαμερίσματα καὶ σὲ νησιά. Βαθμιαῖα δὲ ὁ ὄρος Ἑπειρος ἀποδίδεται στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, βόρεια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, καὶ τελικὰ πέρα τῆς Ἀκαρνανίας. Διαστάσεις γνῶμῶν παρατηροῦνται καὶ στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς Ἑπείρου μὲ τὴν Μακεδονία. Οἱ Ὀρέστες θεωροῦνται ὡς Ἑπειρῶτες ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο: «Ὀρέσται, Μολοσσικὸν ἔθνος»⁷.

Ποικίλες πληροφορίες σώζονται καὶ γιὰ τὰ βόρεια σύνορα. Ἀρχαιότερη εἶναι τοῦ Ἑκαταίου (6ου αἰῶνα π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὸν Ὠρικὸν ὡς ἡπειρωτικὸ λιμάνι, ὅπως ἤδη σημειώθηκε. Ὡστόσο σὲ τελικὴ ἀνάλυση ὡς βόρειο ὄριο θεωρεῖται ὁ ποταμὸς Γενοῦσος (σημ. Σκούμπι), τοῦ ὁποῖου τὸ ρεῦμα παρακολουθεῖ πανάρχαιη ὁδὸς, γνωστὴ εὐρύτατα μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση μὲ τὸ ὄνομα Ἑγνατία¹⁰. Ὁ Στράβων καθορίζει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια: «ταύτην δὴ τὴν ὁδὸν ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν τόπων ἰοῦσιν ἐν δεξιᾷ μὲν ἔστι τὰ Ἑπειρωτικὰ ἔθνη κλυζόμενα τῷ Σικελικῷ πελάγει μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ ὄρη τὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ἀ προδιήλθομεν, καὶ τὰ ἔθνη τὰ παροικοῦντα». Ἐξ ἴσου σαφὴς εἶναι καὶ στὶς λεπτομέρειες ὁ Στράβων. Προειδοποιεῖ ἐνωρίτερα: «ἐκ δὲ τῆς Ἀπολλωνίας εἰς Μακεδονίαν ἢ Ἑγνατία ἐστὶν ὁδὸς πρὸς ἔω». Ἐπιμένει στὴν ἀκρίβεια προσθέτοντας καὶ τὰ ἑξῆς: «συμβαίνει δ' ἀπὸ ἴσου διαστήματος συμπύπτειν εἰς τὴν αὐτὴν ὁδὸν τοὺς τ' ἐκ τῆς Ἀπολλωνίας ὀρηθέντας καὶ τοὺς ἐξ Ἐπιδάμνου (σημ. Δυρράχιο). Ἡ μὲν οὖν πᾶσα Ἑγνατία καλεῖται...»¹¹.

Κατὰ τὸν Στράβωνα ἡ Ἑγνατία στὴν παραλία ἔχει δύο ἀφετηρίες, Ἀπολλωνία καὶ Ἐπίδαμνο, καὶ σὲ βάθος περίπου εἴκοσι χιλιομέτρων συγκλίνουν καὶ ἀποτελοῦν μία ὁδὸ¹², ποὺ συνεχίζει στὸ ἐσωτερικὸ δίπλα στὸν Γενοῦσο διαχωρίζοντας καθαρὰ τὰ ἡπειρωτικὰ ἀπὸ τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη, φύλα, φυλές¹³.

Ἐν τούτοις διατυπώθηκαν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἑπειρωτῶν. Ἐπίσης ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὅλη ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἕως τὴν Ναύπακτο ἦταν Ἰλλυρικὴ, ποὺ μετέπειτα ἐξελληνίσθηκε. Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ δὲν ἀφορμῶνται πάντοτε ἀπὸ σκοπιμότητες καὶ προκαταλήψεις ἢ ἀνθελληνικὲς προθέσεις τῶν συγγραφέων. Ἄλλως τε τὸ τμήμα, ποὺ

αφαιρείται από τόν Έλληνισμό και θεωρείται σαν Ιλλυρικό, είναι ελάχιστο σε σχέση με την πανιλλυρική θεωρία, κατά την οποία τόν χώρο από τὰ βρετανικά νησιά έως τήν Παλαιστίνη και από τήν Βαλτική έως τήν Καλαβρία κατείχαν οί Ίλλυριοί, ή δέ γλώσσα τους, μολονότι άμάρτυρη, χρησιμοποιήθηκε για τήν έρμηνεία κάθε άνετυμολόγητης λέξεως όλων τών εύρωπαϊκών γλωσσών. Βέβαια ή θεωρία έχει καταπέσει¹⁴. Άλλά οί Ιλλυρολογικές συγγραφές, πού έπηρεάσθησαν από τό ρεύμα του πανιλλυρισμού, παραπλανούν άκόμη έρασιτέχνες ή κατ' έπίφαση έπιστήμονες.

Παραπλάνηση έχει προέλθει και από παρερμηνεία χωρίων άρχαίων συγγραφέων, στα όποια οί Ήπειρώτες άποκαλούνται και βάρβαροι. Με βάση τόν χαρακτηρισμό αυτόν και διακεκριμένοι έπιστήμονες στο παρελθόν άμφισβήτησαν τήν έλληνικότητα τών Ήπειρωτών κατατάσσοντας αυτούς στους Ίλλυριούς, χωρίς νά λάβουν ύπ' όψη τις πηγές, πού ρητά διακρίνουν πάντοτε τους Ήπειρώτες από τους Ίλλυριούς. Στους καλοπροαίρετους έπιστήμονες, μεταξύ τών όποιών συγκαταλέγονται οί Ed. Meyer, Kretschmer, Nilsson, έχει άπαντήσει τεκμηριωμένα ό Beloch στην έμπεριστατωμένη τετράτομη συγγραφή του για τήν άρχαία Ελλάδα άφιερώνοντας κεφάλαιο έπιγραφόμενο «Ή έθνικότης τών άρχαίων Ήπειρωτών». Άποδεικνύει ότι οί Ήπειρώτες είναι Έλληνες και όχι Ίλλυριοί έξελληνισμένοι: «... επειδή αύτη (ή Ήπειρος) από όλα τὰ μέρη περικλείεται υπό όρέων και δέν ήδύνατο νά δεχθῆ ξένας έπιρροάς, δέν δύναται νά φαντασθῆ κανείς, ότι έγινε έλληνική χώρα, εάν δέν ήτο άνέκαθεν τούτῳ»¹⁵.

Όμως φαντάσθησαν οί Άλβανοί με τήν παρώθηση τών όργάνων του Μπενίτο Μουσσολίνι. Ο άρχαιολόγος Domenico Mustilli άποπειράται τήν παραχάραξη τῆς αλήθειας, αλλά δέν άποσιωπά τήν ύπαρξη άπόψεων για έλληνικότητα τῆς Ήπείρου, ώστε νά τηροῦνται στοιχειωδώς τὰ προσχήματα έπιστημονικότητας: «Στά νότια του Άφου κατοικοῦσαν δεκατέσσαρα ήπειρωτικά φύλα, πού ανήκαν κατ' άλλους στην Ιλλυρική οίκογένεια και κατ' άλλους στην έλληνική». Έπειτα άδίστακτα προχωρεῖ στην συσκότιση: «Ή Ιλλυρική φυλή ήταν λαός πολυπληθής άπλωμένος στην κεντρική ανατολική Εύρώπη και ή Άλβανία άποτελοῦσε μάν άπ' τις νότιες έπεκτάσεις του, πού συνεχιζόταν και μέσα στη σημερινή Ελλάδα έως τόν Κορινθιακό κόλπο (!)... Ο λαός αυτός άρχίζει νά παίρνει δύναμη και νά οργανώνεται σε κράτη τόν 4ο αί. π.Χ. Τὰ δύο σημαντικώτερα τμήματά του είναι στα βόρεια τό τμήμα τῆς Σκόδρας και στα νότια τό τμήμα τῆς Ήπείρου, πού περιλαβαίνει διάφορα φύλα, όπως τών Χαόνων και τών Μολοσσών. Έπειτα τὰ κράτη παίρνουν όριστική μορφή, πολιτική συνείδηση, και ή δράση τους είναι προπαντός οί επιθέσεις κατά τῆς έξασθενημένης πιά Ελλάδας και τών άποικιών τῆς. Πιο έξελιγμένη και σταθερή όργάνωση είχε προπάντων ή Ήπειρος, οδηγούμενη από έξυπνους

ἡγεμόνες καὶ διευκολυνόμενη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁργανωμένη πάνω σὲ βάσεις αὐστηρὰ στρατιωτικές, εἶχε σημαντικές καὶ πλούσιες πόλεις, ὅπως ἡ Φοινίκη καὶ τὸ Βουθρωτό, καὶ ὄχυρὰ καὶ φρούρια κατεσπαρμένα σ' ὅλη τὴ χώρα...»¹⁶.

Ὁ Mustilli ἀποφεύγοντας σαφὴ ἀναφορὰ στὸ ἐθνολογικὸ ζήτημα τῆς Ἠπείρου καὶ παραγνωρίζοντας τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο φροντίζει ἰδιαίτερα τὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ μὲ θεώρηση τῆς ὀλοφάνερης ἑλληνικότητας σὰν ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς ἐπιδράσεως, εἰσαγόμενης καὶ ὄχι αὐτοφυοῦς. Σπεύδει δὲ καὶ στὴν σύνδεση τῶν Ἀλβανῶν μὲ τοὺς Ἰλλυριοὺς, μολονότι δὲν ἀγνοεῖ ὅτι οἱ διαπρεπέστεροι Ἰλλυρολόγοι καὶ γενικὰ βαλκανολόγοι ἀποκλείουν τὴν καταγωγή τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν Ἰλλυρικὴ.

Ἦδη τὸ 1927 ὁ Herbert Louis ἀποφαίνεται: «νεώτερες φιλολογικὲς ἐρευνες δὲν παραδέχονται ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ κατάγονται ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς». Ἐξ ἴσου κατηγορηματικὸς παρουσιάζεται τὸ 1936 καὶ ὁ Hans Krahe, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τοὺς πλέον εἰδικούς στὴν Ἰλλυρικὴ γλώσσα¹⁷. Κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Th. Caridan διατείνεται μὲν ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἰλλυριῶν, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὴν αὐτοχθονία τους. Κατὰ τὸν Caridan οἱ Ἀλβανοὶ ἄλλοτε κατοικοῦσαν βορειότερα τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας: «Je crois que les Albanais représentent les descendants des Illyriens. Leurs anciens habitats se trouvaient jadis plus au Nord du royaume actuel». Προσδιορίζει δὲ τὴν πατρίδα τῶν Ἀλβανῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, στὸ τρίγωνο Νίσα (Νίς)-Σόφια-Σκόπια, μακριὰ ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου, καὶ τεκμηριώνει τὴν ἀποψή του ὡς ἑξῆς: «Ἡ ἀπουσία τοπωνυμίων Ἰλλυρικῆς προελεύσεως στὸ ἔδαφος τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας ἔχει ἀναγκάσει τοὺς ἐπιστήμονες νὰ ἀναζητοῦν τὴν πατρίδα τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ σὲ περιοχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου». Ἐπὶ πλέον ἐπικαλεῖται καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ βαλκανολόγου Weigand, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀλβανικοὶ ὄροι, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀλιεία, δὲν προέρχονται ἀπὸ αὐτόχθον γλωσσικὸ ὑλικό: «On y a ajouté aussi l' observation de Weigand d' après laquelle les termes albanais se référant à la pêche ne tiennent pas du fond indigène». Δικαιολογημένα θεωρεῖ τὴν διαπίστωση αὐτὴν ὡς ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀρχαία κατοικεσία τῶν Ἀλβανῶν ἦταν στὰ ἐνδότερα τῆς χερσονήσου: «C' était une preuve de plus que l' ancien habitat des Albanais devait être cherché dans l' intérieur de la péninsule...»¹⁸.

Μεταπολεμικά, τὸ 1969, σὲ ἄρθρο δημοσιευμένο μάλιστα σὲ ἀλβανικὸ περιοδικὸ ὁ ἐπίσης Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Al. Rosetti, μὲ βάση τὴν ναυτιλιακὴ καὶ ἀλιευτικὴ ὄρολογία τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας, δὲν δέχεται τὴν ἐντοπιότητα τῶν Ἀλβανῶν στὸν χῶρο, ποὺ σήμερα κατέχουν, καὶ ἐξηγεῖ ὅτι πολὺ ἀργὰ ἔφθασαν στὴν θάλασσαν: «Quant à l' habitat primitif des ancêtres des Albanais, leur terminologie de la

navigation et de la pêche, qui sont empruntées, prouve d' une manière indubitable qu' ils sont arrivés tard sur le littoral maritime»¹⁹.

Ο Βούλγαρος ακαδημαϊκός και καθηγητής του πανεπιστημίου Σόφιας V. Georgiev αποκλείει έντελώς σχέση της αλβανικής γλώσσας με την ιλλυρική, συνακόλουθα δέ και των Άλβανων με τους Ίλλυριούς σε σειρά μελετών του. Στην τελευταία ανακοίνωσή του σε διεθνές συνέδριο επαναλαμβάνει την άποψή του με τρόπο απόλυτο και επιγραμματικό: «Je précise que l' albanais ne provient pas de l' illyrien»²⁰.

Την καταγωγή των Άλβανων από τους Ίλλυριούς απορρίπτει με πρόσφατη ανακοίνωση ο M. D. Savić. Η γλωσσολογική έρευνα, τονίζει, «ne permet pas de voir comme sédentaires les descendants des anciens peuples balkaniques, en particulier les Albanais, malgré l' insistance infondée d' une théorie d' après laquelle ils continuent la souche des Illyriens sur un territoire restreint». Έξ ίσου κατηγορηματικά αποκλείει οποιαδήποτε δυνατότητα σχέσεως της αλβανικής γλώσσας με την ιλλυρική, μολονότι είναι γνώστης της αντίθετης και τόσο πλούσιας αλβανικής βιβλιογραφίας. Διατυπώνει δέ την άποψή του με σαφήνεια: «Quant à la thèse qui prétend voir dans l' albanais la filiation du groupe illyrien, elle reste - à notre avis sans fondement, étant donné que l' albanais possède tous les traits communs aux langues qui se sont formées dans le territoire daco-mésien de cette langue»²¹. Σαφώς την κοιτίδα των Άλβανων μεταθέτει μακριά από τις αδριατικές ακτές, όπου σήμερα βρίσκονται.

Έξ άλλου ο και' έξοχήν ιλλυρολόγος I. I. Russu, καθηγητής και αντεπιστέλλον μέλος της Ρουμανικής Ακαδημίας, συμπεραίνει ότι δέν έχει πιθανότητες επαληθεύσεως ή θεωρία για καταγωγή των Άλβανων από Ίλλυριούς μη εκρωματισμένους: «En conclusion, il semble que la thèse sur la descendance des Albanais des Illyriens non romanisés a peu de chances d' être vérifiée»²².

Οί Ίλλυριοί έντοπίζονται στην δυτική πλευρά της χερσονήσου του Αΐμου μεταξύ της Άλβανίας και των εκβολών του ποταμού Νάρου ή Νάρωνος. Εκεί δημιουργείται και τó ιλλυρικό κρατίδιο, στο όποιο έζησε αρκετό χρονικό διάστημα και ó μετέπειτα όνομαστός βασιλιάς της Ήπειρου Πύρρος. Ο δέ τελευταίος βασιλίσκος των Ίλλυριών Γένθιος είχε μητέρα Έλληνίδα, ή όποία φυσικά άσκησε στο παιδί της σημαντική επίδραση έλληνική, ύπαρκτή άλλως τε αισθητά σε όλη την παράκτια ζώνη, όπως βεβαιώνει ó Γιουγκοσλάβος καθηγητής M. Carasanin: «Et c' est justement dans cette zone à civilisation hellénistique que se forme ce que l' on a appelé l' Etat illyrien, c' est-à-dire dans la région située entre l' Albanie et l' embouchure de la Néretva ... ici il y a eu des contacts très étroits avec le monde grec. Je rappellerai, entre autres, que Pyrrhus a été élevé à la cour d' un roi illyrien et que, notamment, le roi illyrien Gentius, fils d' une grecque, avait des connaissances scientifiques en botanique et en

médecine... c' est donc dans cette région aussi que nous trouvons la civilisation hellénistique, depuis le IIIe siècle: et c' est dans cette même région que, plus tard, la romanisation de la Dalmatie a été la plus forte et que, d' autre part, dans l' intérieur, cette romanisation n' a jamais été complète...»²³.

Πολλοί επιστήμονες, όπως οι Hatzfeld, Robert, Gitti, Digović, Vinja, Nikolanci, Ραγονιό- Pesikan, Woodhead, Braccesi²⁴, επιβεβαιώνουν με τις μελέτες τους την παρουσία Έλλήνων πέρα του Γενούσου ποταμού, κατά μήκος των αδριατικών ακτών προς βορρά και την ευεργετική επίδραση στους Ίλλυριούς και σε άλλους λαούς, μάλιστα και στην αντίπερα όχθη του Δουνάβη. Ήδη στις αρχές του αιώνα μας ο Hatzfeld είχε επισημάνει την εξάπλωση της ελληνικής επιδράσεως και στις παραδουνάβιες χώρες: «Les districts septentrionaux (d' Illyrie, qui, vers le Nord, va jusqu' au Danube) ont toujours été soustraits à l' influence grecque, et d' ailleurs ils étaient traversés par des routes qui les mettaient en rapports bien plutôt avec la vallée du Danube qu' avec l' Orient hellénique»²⁵.

Την επικοινωνία με τους λαούς του Δουνάβη διατηρούν και οι Βορειοηπειρώτες, κυρίως με τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, της Απολλωνίας και του Δυρραχίου, τόσο μέσω Δαλματίας όσο και μέσω Μακεδονίας, όπως περιγράφει ο Ρουμάνος καθηγητής V. Ράιναρ παρακολουθώντας την διάδοση των ελληνικών νομισμάτων: «οι Έλληνες των δύο τούτων παραλιακών εμπορικών πόλεων της νότιας Αδριατικής έπαιρναν άλλοτε μόν τον δρόμο της ΒΔ Μακεδονίας, της Παιονίας και Δαρδανίας, και (έφθαναν) διά του Μάργου και του Τίμοκ στην Κοιλάδα (Δουνάβη) - (στην αντίθετη διεύθυνση ήταν ο εμπορικός δρόμος, που οδηγεί προς την κοιλάδα του Άξιου ποταμού και προς την Θεσσαλονίκη, από την οποία είχαν την προέλευση τα τετράδραχμα της Πρώτης Μακεδονίας στην Δακία) - άλλοτε δέ επίσης τον δρόμο της Δαλματίας διά του Δρίνου κατηφορικά έως την συμβολή με τον Σάβα και κατόπιν διά του Σάβα στην Κοιλάδα (Δουνάβη)»²⁶.

Βορειότερα του Γενούσου οι ελληνικές εστίες υπάρχουν σχεδόν αδιάλειπτα, σύμφωνα με τις αποκαλύψεις της αρχαιολογικής έρευνας. Πολύκροτο τεκμήριο αποτελεί ένα μικρό χάλκινο δαχτυλίδι, το οποίο βρέθηκε σε χώρο ιλλυρικό, στο Σκούταρι (Σκόδρα-Χρυσούπολι), και του οποίου ο δίσκος φέρει επιγραφή με ελληνική γραφή, ένδειξη σαφή της παρουσίας Έλλήνων. Αύτην, αν και επί μισό αιώνα αμφισβητήθηκε, επαλήθευσε τελικά η Ογκεπονα χρονολογώντας το εύρημα μεταξύ 6ου-7ου αι. μ.Χ. και αποδεικνύοντας ότι το κείμενο της επιγραφής είναι ελληνικό, μάλιστα δέ χριστιανικό!²⁷ Άλλά και πολύ αργότερα οι Έλληνες δέν απουσιάζουν από τον ιλλυρικό, δαλματικό και ιστριακό χώρο.

Έντεϋθεν του Γενούσου ζούν οι ακρίτες της βορειοδυτικής πλευράς της ελληνικής χερσονήσου, οι Ήπειρώτες, οι Βορειοηπειρώτες. Είναι πληθυσμός

συμπαγής και πανάρχαιος, τοῦ ὁποίου τὴν ἑλληνικότητα ἐπιβεβαιώνουν μεταπολεμικά Ἕλληνες και ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως Δημ. Εὐαγγελίδης, Φ. Πέτσας, Σωτ. Δάκαρης, P. Franke, P. Lénéque, E. Leppore, N.G.L. Hammond, F. Parazoglou κ.ἄ.

Κατὰ τὸν πρῶτο, τὸν Εὐαγγελίδη, καθηγητὴ τῶν πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης και Ἀθηνῶν, «τὴν ἑλληνικότητα τῆς χώρας διαλαλοῦν ἐπίσης και τὰ ἐρείπια ποὺ εἶναι σπαρμένα παντοῦ και ποὺ καθόλου δὲ διαφέρουν ἀπὸ τὶς καθαρὰ ἑλληνικὲς πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Θὰ ἐπιμείνω ἐδῶ προπαντὸς στὰ βόρεια διαμερίσματα τῆς Ἠπείρου, ποὺ συνορεύουν μὲ τοὺς Ἰλλυριοὺς, και ἰδιαίτερα τῆς Ἀτιντανίας, γιατί για τὰ νοτιώτερα, ὅπως τῆς Θεσπρωτίας, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ ἀμφισβήτηση. Πολυγωνικά και ἰσοδομικά τείχη ἀκροπόλεων, ἐρείπια ναῶν, ἀνάγλυφα, ἐπιγραφές, ἀγγεῖα, τάφους συναντᾶει κανεὶς εὐθὺς ἀμέσως ἀπ' τὶς βορειότερες ἡπειρωτικὲς περιοχές, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Ἀντιπάτρεια (σημ. Μπεράτι), τὴν Ἀπολλωνία και τὸν Ὠρικό».²⁸

Ὁ Ἄγγλος Hammond, συγγραφέας ὀγκώδους και ἐμπεριστατωμένης μονογραφίας για τὴν Ἠπειρο, καθορίζει ἀκριβέστερα και τὰ στοιχεῖα και τὸν χρόνο τῆς ἑλληνικότητας τῶν Ἠπειρωτῶν. Τὰ δὲ πορίσματα τῶν πολυετῶν μελετῶν του ἐπιδοκιμάζει ἡ καθηγήτρια τοῦ πανεπιστημίου Βελιγραδίου F. Parazoglou γράφοντας μεταξὺ ἄλλων και τὰ ἑξῆς: «Ὁ Hammond ὑπογραμμίζει τὴν ὁμοιότητα τῶν ἀντικείμενων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στοὺς τύμβους τῆς Vajze (πρὸς τὸν κάτω Ἄωο, νότια τῆς Ἀπολλωνίας), μὲ ἐκεῖνα τῶν μυκηναϊκῶν τάφων. Βεβαιώνει δὲ ὅτι ἡ περιγραφή τῆς ταφῆς τοῦ Πατρόκλου στὴν Ἰλιάδα ἀντιστοιχεῖ τέλεια μὲ τὰ ταφικά τυπικά ποὺ παρουσιάζουν οἱ τύμβοι τῆς Βορείου Ἠπείρου, συγκεκριμένα αὐτοὶ τῆς Vajze. Συμπεραίνει ἀπὸ αὐτὲς τὶς συσχετίσεις ὅτι ἡ περιοχή τῆς κεντρικῆς Ἀλβανίας και τῆς Β. Ἠπείρου ὑπῆρξε ἡ πατρίδα τῶν πολεμιστῶν ποὺ κατὰ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἴδρυσαν τὴν ἐπικράτεια στὶς Μυκῆνες. Ἡ ἐπικὴ παράδοση θὰ ἐπαλήθευε μὲ τὴν σειρά της τὴν ὑπαρξη πολὺ στενῶν σχέσεων, ἐθνικῶν και πολιτισμικῶν, μεταξὺ Ἠπείρου και Ἑλλάδος κατὰ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή».

Ἡ ἐπιδοκιμασία τῶν συμπερασμάτων τοῦ Hammond ἀπὸ τὴν Parazoglou ἀποκτᾶ τεράστια σημασία, ὅταν ἐπεκτείνεται και στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς αὐτοχθονίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἠπειρο ἢ στὴν ὑπαρξη δῆθεν ξένου ἐθνολογικοῦ ὑποστρώματος, τὸ ὁποῖο ἐξελληνίσθηκε. Σημειώνει μὲ σαφήνεια τὰ ἑξῆς: «Δικαιολογημένα ὁ Hammond ἀπορρίπτει τὴν ἐξελληνίση τῶν Ἠπειρωτῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν παραλίων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Ἐφιστᾶ τὴν προσοχή στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰλλυρικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας ὀπισθεν τῆς Ἐπιδάμνου και Ἀπολλωνίας δὲν ἐξελληνίσθηκε, μολονότι ἡ περιοχή αὐτὴ λόγω τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἦταν πολὺ ἀνοιχτότερη στὶς ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἠπείρου...»²⁹.

Τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικὸ χαρακτήρα και τὴν μακραίωνη ἀρχαιότητα τῶν

Ἑπειρωτῶν ἐπιμαρτυροῦν ἢ τοπωνυμία καὶ ἢ ἀνθρωπωνυμία. Τὴν πρώτη προσκομίζει ὁ Georgien τονίζοντας: «... στήν Ἑπειρο τὰ τοπωνύμια εἶναι πολὺ ἀρχαῖα καὶ μόνον ἐλληνικῆς προελεύσεως»³⁰. Τὴν δεύτερη παρουσιάζει ὁ Ο. Masson καταλήγοντας στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐλληνικὲς χώρες, τὶς κοντινὲς μὲ τὴν Ἰλλυρία, ὅπως ἡ Ἑπειρος καὶ ἡ Ἀκαρνανία, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι πράγματι δὲν υπέστησαν ἐπίδραση ἀπὸ βορρᾶ, σὲ πείσμα θεωριῶν ποὺ διατυπώθηκαν μὲ βάση ἐπιφανειακὴ ἐρμηνεῖα τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ὀνόματος».³¹

Ὅπωςδήποτε ἡ κατάσταση μεταβάλλεται τὸ 229 καὶ κυρίως μετὰ τὸ 219 π.Χ., ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι ἐμφανίζονται στήν Β. Ἑπειρο, ὅπου ἰδρύουν καὶ τὸ πρῶτο ρωμαϊκὸ προτεκτοράτο³² στήν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἐνωρὶς γίνεται αἰσθητὴ ἢ λατινικὴ ἐπίδραση τόσο στήν ἀνθρωπωνυμία ὅσο καὶ στήν τοπωνυμία. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλλος ὑποθέτει ὅτι ἡ κατάργηση τῶν συνόρων Ἑπείρου καὶ Ἰλλυρίας κατὰ τὴν ρωμαϊοκρατία εἶχε ἐπιτρέψει τὴν ἄσκησι καὶ ἰλλυρικῆς ἐπιδράσεως³³. Ὡστόσο ὁ Ῥουμάνος ἀκαδημαϊκὸς R. Vulpe ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ εἰδικὰ στήν ἀνθρωπωνυμία: «Δὲν διαπιστώνεται - γράφει - πουθενὰ ὄνομα ἰλλυρικόν, ἀλλὰ μόνον ὀνόματα ρωμαϊκὰ καὶ ἐλληνικὰ»³⁴.

Στὴν Β. Ἑπειρο αἰσθητότερη θεωρεῖται ἢ λατινικὴ τοπωνυμία, ἢ ὁποία ἐπιβιώνει ὡς βλαχικὴ, ἀρωμονικὴ. Ἐξετάζοντας αὐτὴν ὁ Σ. Λιάκος διακηρύσσει: «τὰ ἀπαριθμούμενα ἀπὸ τὸν Προκόπιο κάστρα τῆς ἀρχικῆς Μακεδονικῆς Ἰλλυρίας, τότε Νέας Ἑπείρου, μετέπειτα θέματος Δυρραχίου, καὶ ἤδη Ἀλβανίας (μεταξὺ Ἀώου-Μάτι), διαπιστώνουμε ὅτι ἀπὸ τὰ πενήντα ὅχι τὰ τέτοια τὰ τριάντα ἐξ εἶχαν πιά Βλάχικα ὀνόματα. Καὶ στήν περιοχὴ αὐτὴ ὥστε τὸ ποσοστὸ τούτων ἔφθανε τὰ 62%. Καὶ ἐπὶ πλέον διαπιστώνουμε ὅτι λείπουν σχεδὸν ὁλότελα οἱ Ἀρβανίτικες τοπωνυμίες, ποὺ πλεονάζουν ἀντίθετα ἀνὰ τὶς περιοχὲς τῆς Αὐρηλιανῆς Δακίας... Ἀπὸ τὴν πρόχειρη ὡς ἄνω ἐπισκόπησι, βλέπουμε ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ δύο τρίτα σχεδὸν ἀπὸ τὰ φρούρια τῶν βόρειων Ἑλληνικῶν περιοχῶν, εἶχαν πειὰ Λατινομακεδονικὰ ὀνόματα ἄρα καὶ κάτοικους οἱ ὅποιοι μιλοῦσαν τὴν Λατινομακεδονικὴ (πρόφ. Ἀρωμονικὴ)»³⁵.

Κατὰ τὸν Bruniatti ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση ποικίλλει: «ἡ ἐλληνικὴ Ἰλλυρία, ἢ Δαλματία καὶ ἢ Ἰστρία, κοντολογίης τὰ ἀνατολικά παράλια (τῆς Ἀδριατικῆς) μεταμορφώθηκαν σὲ ἀληθινὸ κῆπο. Ἐγνώρισαν οἱ περιοχὲς αὐτὲς μιὰ εὐμάρεια, ποὺ δὲν εἶδαν ἄλλοτε οὔτε στὸ παρελθόν οὔτε στὸ μέλλον μετὰ τὴν πάροδο τῶν ἑπτὰ αἰώνων τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης, ποὺ ἐπονομάσθηκε χρυσὴ ἐποχὴ. Ἡ γλῶσσα, τὰ ἥθη, ἢ ἐνδυμασία, ἢ θρησκεία τῶν Ῥωμαίων κυριαρχοῦν»³⁶.

Ὅμως, ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι πατοῦν τὰ χώματα τῆς Β. Ἑπείρου καὶ ἐκτείνουν τὴν ἐξουσίαν τους στήν ἐλληνικὴ χερσόνησο, εἶναι ἐλληνοπρεπέστατοι σ' ὅτι

ἀφορᾶ τὴν θρησκεία, στὴν ὁποία δεσπόζει τὸ δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου, τὴν ἐνδυμασία, ὅπως ὁ χιτώνας, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει στὴν φουστανέλλα³⁷, καὶ τὴν γλῶσσα, πού ἐμπλουτίζεται μὲ δάνεια τῆς ἑλληνικῆς, ὀργάνου προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ ὄλων τῶν τάξεων τῶν Ρωμαίων³⁸. Βέβαια μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας ἡ λατινικὴ ἀρχίζει νὰ ἐξαπλώνεται καὶ στὴν Ἑλλάδα³⁹.

Πέρα τῆς ἀνθρωπωνυμίας καὶ τῆς τοπωνυμίας στὴν Ἠπειρο ἀποδεικνύει τὴν διάδοση τῆς λατινικῆς καὶ τὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικό. Πρωτίστως στὴν ἐκλατίνιση Ἑλλήνων συντελεῖ ἡ Ἐγνατία. Διότι ἐπιβάλλει τὴν γνώση καὶ τῆς λατινικῆς στοὺς Βορειοηπειρώτες καὶ γενικὰ στοὺς Ἕλληνες, πού συναλλάσσονται μὲ τοὺς χρήστες τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐμπορικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας, Ρωμαίους ἐμπόρους, περιηγητές, στρατεύματα.

Ἀπὸ τὴν πρώτη, τὸ 1912, γνωστοποίηση ὑπάρξεως λατινικῶν ἐπιγραφῶν στὸν βορειοηπειρωτικὸ χῶρο τοῦ Δυρραχίου⁴⁰ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πολλαπλασιάσθηκαν. Ἀληθινὰ δὲν ἀστοχεῖ στὸν καθορισμὸ τοῦ σημείου ἐνάρξεως τῆς ἑλληνολατινικῆς διγλωσσίας ὁ Σ. Λιάκος: «Ἀνὰ τὴν χερσόνησό μας ἡ Λατινικὴ ἀρχισε νὰ διαδίδεται ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴ Ἰλλυρία, ὅπου καὶ βρίσκονται οἱ λιμένες τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τοῦ Δυρραχίου, πρῶτοι ἀποβατικοὶ σταθμοὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὁδου αὐτῶν, τὴν ὁποία ὠνόμασαν Ἰγνατία (=Ἀνατολική), ὅθεν τὸ Ἐγνατία. Οἱ περλοικοὶ ταύτης κατόπιν πού ὄλοι τους μιλοῦσαν τὸ Μακεδονικὸ ἰδίωμα τῆς Γραϊκῆς, στάθηκαν οἱ πρῶτοι προσήλυτοι τῆς Λατινικῆς γλώσσας...»⁴¹.

Ἐκλατίνιση Ἑλλήνων ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀξιόλογα κέντρα τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου, συγκεκριμένα τῆς Φωτικῆς, ὅπου λατινικῶν ἐπιγραφῶν ἑλληνικὰ ἀνθρωπωνύμια (Rhodope, Oripus, Sosipatra, Eutycus, Sotis, Luciscus, Horais, Sota, Philonica, Orestes, Eupus, Tyca, Agistides...) τῆς πλειονότητος τῶν κατοίκων τῆς πόλεως διευκολύνουν τὴν κατανόηση τοῦ σχηματισμοῦ λατινοφάνων, ὀρθότερα διγλώσσων, πληθυσμῶν στὴν Ἠπειρο. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν χαράσσονται στὸ ἐπιτύμβιο μὲ λατινικὴ γραφὴ κρίνεται ἐξαιρετικὰ σημαντικό. Διότι φανερώνει τόσο τὴν ζωτικότητα ὅσο καὶ τὴν διάρκεια τῆς λατινικῆς, καθὼς καὶ τὴν εὐκολία ἀποδοχῆς ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες Ἠπειρώτες τῆς δεύτερης γλώσσας, τῆς ἐπίσακτης, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖται ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς χριστιανικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Φωτικῆς, στὴν ὁποία τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς εἶναι Μαρία, χριστιανικό⁴². Δίγλωσσος δὲ θεωρεῖται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς Διάδοχος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Hammond γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁ πιὸ περίφημος ἐπίσκοπος καὶ ὁ πιὸ διακεκριμένος συγγραφεὺς τῆς Ἠπείρου ἦταν ὁ Διάδοχος τῆς Φωτικῆς, πού γεννήθηκε γύρω στὸ 400 μ.Χ. καὶ ἀντέκρουσε τοὺς Μονοφυσίτες στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας κατὰ τὸ 451 μ.Χ. Ἡ ἐπισκοπὴ του ἦταν ἡ δυτικώτερα εὐρισκόμενη στὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία καὶ μπορεῖ νὰχε συντάξει τὴν

ἔκκληση σέ Λατινική πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸ ἐπισκοπάτον τῆς Ἡπείρου πρὸς τὸν Λέοντα Ι΄ ἀλλὰ τὰ συγγράμματά του στὴν Ἑλληνική θαυμάζονται γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸν ὑψηλὸ βαθμὸ πολυμαθείας»⁴³.

Διερευνώντας τὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, στὰ ὁποῖα ἡ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας ὄχι μόνον εἶναι δεδομένη γιὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο συνεχίζεται ἕως σήμερα, μὲ τὴν μορφή ἑνὸς ιδιώματος λατινοελληνικοῦ, τῆς ἀρωμουνικῆς, γλωσσικοῦ ὄργανου οἰκογενειακοῦ ἢ στενοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ κύκλου, ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἄπ. Βακαλόπουλος σὲ πρόσφατο δημοσίευμα γράφει: «Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως ἢ, καλύτερα, τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως, παρατηρήθηκε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, γλωσσικὸς ἐκλατινισμὸς μεγάλων περιοχῶν, ἰδίως ἐκεῖ ὅπου ἡ παρουσία ἢ ἡ ἀκτινοβολία τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τους ἦταν ἐντονη. Καὶ μέσα στὴ σφαῖρα αὐτῆ τῆς ἀκτινοβολίας βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυτικὰ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου ἔθνη, ἡ Βαλκανικὴ, κυρίως οἱ Δάκες, πού τελικὰ ἔχασαν τὴ γλώσσα, καὶ ἡ δυτικὰ τῆς Πίνδου ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, δηλαδὴ οἱ προσανατολισμένες πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ ἀπομονωμένες ἑλληνικὲς χώρες. Μακρύτερα καὶ σχεδὸν ἀνεπηρέαστος ἔμεινε ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας. Ἔτσι ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς πρώτης εἰσβολῆς τῶν Ρωμαίων στὴ Μακεδονία ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διέρρευσαν 700 περίπου χρόνια ρωμαϊκῆς πολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας, πού μαζί μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα ἐποικισμῶν καὶ διοικητικῶν ἀρχῶν δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ἐπηρεάσει τοὺς κατοίκους της. Τὴν ἀπόδειξη μᾶς τὴ δίνει ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἰωάννης Λυδὸς στὸ «Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας» ἔργο του, ὅπου γράφει ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν καὶ οἱ περισσότεροὶ ἦσαν Ἕλληνες, μιλοῦσαν τὰ λατινικά, ἔπρὸ πάντων οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἦταν δηλαδὴ λατινόφωνοι ἢ καὶ δίγλωσσοι. Ἡ πρόδηλη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί ἀπέγιναν οἱ λατινόφωνοι ἢ οἱ δίγλωσσοι αὐτοὶ συμβάλλει, νομίζω, στὴ λύση τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων, πού κατὰ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς παρουσιάζονται νὰ κατοικοῦν στίς δυτικὲς ἑλληνικὲς χώρες ὡς καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν περιοχὴ τῶν Ἀγράφων καὶ τῶν ὁποίων τὸ λατινόφωνο γλωσσικὸ ἰδίωμα περιορίζεται μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων μὲ τὴν ἐπίδραση λογίων, πολιτιστικῶν κέντρων καὶ δασκάλων τοῦ Γένους, κυρίως τοῦ ἔθναποστόλου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ. Τὴν ἀποψη τοῦ ἐκλατινισμοῦ τῶν ἐντόπιων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τὴ διατύπωσε πρὶν ἀπὸ 150 χρόνια κιόλας ὁ πρῶτος Νεοέλληνας ἱστορικός, ὁ Κωνστ. Κούμας (1777-1836) μὲ πολὺ ἀπλοῦς καὶ πειστικὸς συλλογισμούς, ἀλλὰ τὸ ἔργο του δὲν μελετήθηκε ἔκτοτε συστηματικὰ καὶ οἱ παρατηρήσεις του πέρασαν ἀπαρατήρητες καὶ ἀνεκμετάλλευτες»⁴⁴.

Ἡ ρωμαιοκρατία καὶ ἡ ρωμαϊζουσα ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφήνουν ἀνεξίτηλα ἴχνη μὲ τὴν τοπωνυμία, τὴν ἀνθρω-

πωνυμία και τήν επιβίωση στην Β. Ἡπειρο πληθυσμῶν διγλώσσων, μέ δεύτερη γλώσσα τήν ἀρωμουνική, ἀπότοκο τῆς δημώδους λατινικῆς. Τό τελευταῖο δέν ξενίζει πλέον τοὺς στοιχειωδῶς ἐνημερωμένους στήν βαλκανική ρωμολογία. Ἄλλως τε τό Βυζάντιο εἶχε καί πολιτικούς λόγους γιά τήν ἐμμογή καί προβολή τῆς λατινικότητάς του⁴⁵. Ταυτόχρονα ἐνθαρρύνει καί ἐνισχύει τήν ἐπέκταση τῆς λατινικῆς ἀκτινοβολίας τόσο πρὸς τὰ βορειοανατολικά διαμερίσματά του, περιοχὴ Δοβρουτσᾶς καί Δέλτα Δουνάβεως⁴⁶, ὅσο καί πρὸς τὰ δυτικά, τῆς Β. Ἡπέιρου, τοῦ θέματος Δυρραχίου⁴⁷, ὅπου ἡ ὑπαρξὴ Ρωμάνων, λατινογλώσσων, καταγράφονται καί ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο: «Ρωμάνους τοὺς νῦν Δαλματίαν καί τὸ Δυρράχιον οἰκοῦντας»⁴⁸. Ὅρθά δέ ὁ Σ. Λιάκος σημειώνει: «Ἡ μετὰ τὴν Δαλματίαν μνεῖα τοῦ Δυρραχίου μᾶς πιστοποιεῖ, ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος πού ἐξῆσε μεταξὺ 913-959 ἐννοοῦσε τὴν διοικητικὴν περιοχὴν τούτου καί ὄχι τὴν πόλιν τοῦ Δυρραχίου ἀποκλειστικά»⁴⁹.

Ἀπὸ τὸν βορειοηπειρωτικὸ, καθὼς καί ἀπὸ τὸν βορειομακεδονικὸ χῶρον ἀναδείχθηκαν καί δίγλωσσοι αὐτοκράτορες. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ἄμαντος γράφει: «Τὸ Δυρράχιον ἔδωκε τὸν πέμπτον αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, ὅστις ὀνομάζεται μὲν Ἰλλυριός, διότι ἐκ τοῦ Ἰλλυρικοῦ κατήγετο, ἀλλὰ πιθανῶς ἦτο Ἕλληνας⁵⁰. Χρήστης δέ τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπόλυτα Ἕλληνόβλαχος, ἐφ' ὅσον ἡ κύρια σημασία τοῦ δευτέρου συνθετικοῦ, Βλάχος, περιλαμβάνει τὸν λατινόγλωσσο. Βλάχους αὐτοκράτορες ἀποκαλύπτει καί ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλλος. Μελετώντας τὰ εὐρήματα τῶν τάφων τῆς Τρεμπένιστας συμπεραίνει: «Οἱ ἐξ αὐτῶν τῶν μερῶν καταγόμενοι αὐτοκράτορες, π.χ. Διοκλητιανός, Κωνσταντῖνος, Ἰουστίνος, Ἰουστινιανός, πρέπει νὰ ἦσαν Ἕλληνες βλαχόγλωσσοι, Βλάχοι»⁵¹. Ἐξ ἄλλου γιά τὴν ἑλληνικότητα στὰ δυτικά ὁ Προκόπιος εἶναι κατηγορηματικὸς: «Ἕλληνες εἰσιν, Ἡπειρῶται καλούμενοι, ἄχρις Ἐπιδάμνου πόλεως, ἧτις ἐπιθαλαττία οἰεῖται»⁵². Ἐπομένως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τούτους, τοὺς ἀκρίτες Ἡπειρῶτες, προήλθαν οἱ Δυρραχιῶτες Ρωμάνοι, πρόγονοι καί τῶν σημερινῶν Βλάχων τῆς περιοχῆς, οἱ ὅποιοι ἐπιμένουν νὰ αὐτοαποκαλοῦνται Α-ρωμάνοι⁵³, μέ κάποια φωνητικὴ ἀλλοίωση.

Οἱ ἐπιδρομὲς ἢ κάθοδοι μεταναστευτικῶν λαῶν ἀσφαλῶς ἀναστατώνουν τὸν Ἕλληνισμό τῆς Β. Ἡπέιρου, ὅπως καί ἄλλων τμημάτων τῆς χερσονήσου, σύμφωνα μέ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν καί τίς σημειούμενες μετακινήσεις ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν. Ἀλλὰ κάθε φορὰ δέν βραδύνει ἢ ἀποκατάσταση τῆς τάξεως. Σχετικὰ δέ μέ τοὺς Ἀβάρους ὁ Λιάκος ἀντικρούοντας τὸν Κορδάτο παρατηρεῖ: «τὸ ὄνομα Ἑλλάς χρησιμοποιήθηκε (στὶς πηγές) ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ καί ἀκριβέστερου τοιούτου Ἰλλυρικό. Μόλις μετὰ τὸ 600 ἄλλωστε, οἱ Ἀβαροὶ κατόρθωσαν νὰ καταλάβουν τὴν κατὰ πολὺ γειτονικώτερη μέ τὰ ὄρμητήριά τους Δαλματία». Ἐπίσης σημειώνει: «Ὁ Κορδάτος ἐπικαλέσθηκε

τὴν μαρτυρία τοῦ ἀββᾶ J. Biclaensis ποῦ ἔγραφε ὅτι περὶ τὰ 577-578 οἱ Ἄβαροι κατεῖχαν τμήματα τῆς Ἑλλάδος καὶ Παννονίας καὶ λεηλατοῦσαν τὶς ἀκραῖες περιοχὲς τῆς Θράκης. Οὗτοι ὁμως εἶχαν τὸ στρατόπεδό τους στὴν ἀνατολικά τοῦ Δούναβι σημερινὴ Οὐγγαρία, ἀπέναντι τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Παννονία καὶ πρὸς νότον ἡ διοίκησι Ἰλλυρικῶν ποῦ περιλάμβανε τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου μας (μέχρι καὶ λεκανοπέδιων Ἰσκερ-Νέστου) μαζί με τὶς Ἑλληνικὲς χῶρες. Γιὰ νὰ φθάσουν στὶς ἀκραῖες περιοχὲς τῆς διοίκησης Θράκης ὥστε οἱ Ἄβαροι ἔπρεπε νὰ κατέχουν τὴν Παλιὰ Σερβία τοῦλάχιστο, (τότε ἄνω Μοισία) ὅ,τι γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες. Αὐτὴ ἦταν συνεπῶς τὸ τμήμα τῆς Ἑλλάδας, ὅπως κατέγραψε τὸ Ἰλλυρικὸν ὁ προμνημ. ἀββᾶς, τὴν περιοχὴ τοῦ ὁποίου ἐννοοῦσε καὶ ὁ Μένανδρος ὅταν ἔγραφε *κεραϊζομένης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Σκλαβηνῶν*, καὶ ὁ Ἐφέσου Ἰωάννης ποῦ ἔλεγε ὅτι κατὰ τὸ 578 ὁ καταραμένος λαὸς τῶν Σκλάβων *διῆλθεν ὅλην τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐπαρχίαν τῆς Θεσσαλίας καὶ ὅλην τὴν Θράκην*. Οἱ Σκλάβοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ρουμανία καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, γιὰ νὰ φθάσουν ὥστε στὴν ἐπαρχία Θεσσαλίας (πιθανώτατα ἀντὶ Μακεδονίας) καὶ νὰ καταλήξουν στὴν Θράκη θὰ πῆ ὅτι κατέβηκαν μέσον τῆς Δακίας Ριπένσιας καὶ Μεσόγειας ἄρα διὰ τοῦ Ἰλλυρικῶν καὶ ὄχι διὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος»⁵⁴. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν P. Charanis, ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης μετὰ τὴν λέξι *Graecia* ἐννοεῖ ὁλόκληρο τὸ Ἰλλυρικόν⁵⁵.

Ὅλοένα καὶ περισσότερο συρρικνώνονται καὶ οἱ περιγραφὲς γιὰ τὶς θρῦλούμενες καταστροφές, τῶν ὁποίων αἰτίοι φέρονται οἱ Σλάβοι, μολονότι δὲν ὑπῆρξαν κατακτητὲς. Ἦδη διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες βεβαιώνουν, ὅπως οἱ *Petrovici*⁵⁶ καὶ *Randa*⁵⁷, ὅτι οἱ Σλάβοι, ποῦ κατῆλθαν στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἦταν πολυάριθμοι καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν σημαντικά. Ὁρθότατα ὁ Στίλιαν Κυριακίδης ἐξηγεῖ τὴν ἀδυναμία: «Αἱ σλαβικαὶ ὁμως αὐταὶ φυλαί, ποιμενικαὶ κυρίως οὔσαι καὶ δασόβιοι, δὲν ἴσχυσαν νὰ ἐξαλείψωσιν ὁλόκληρον τὸν ἐγχώριον πληθυσμόν, τὸν τε ἑλληνόγλωσσον καὶ ἰδίᾳ τὸν λατινόγλωσσον»⁵⁸. Ἀναφέρεται δὲ στὸν ἀκμαῖο Ἑλληνισμό τῆς βόρειας Θράκης καὶ βόρειας Μακεδονίας, πέρα τῶν σημερινῶν συνόρων.

Ὡστόσο δὲν ἀπουσιάζουν σλαβικὰ τοπωνύμια ἀπὸ τὴν Β. Ἠπειρο καὶ ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Δροπόλεως⁵⁹. Ἐπίσης στὰ παραμεθόρια Β. Ἠπείρου καὶ ΒΔ Μακεδονίας (ἤδη γιουγκοσλαβικῆς) ἐντόπιοι πληθυσμοὶ δὲν γλυτώνουν τὸν ἐκσλαβισμό μετὰ τὴν ἐπικοινωνία μετὰ σλαβικὰ φύλα, ὅπως ἀποκαλύπτει γιὰ λατινογλώσσους, Βλάχους, ὁ Γιουγκοσλάβος ἐθνολόγος *Cvijic*⁶⁰. Ὁ δὲ Κεραμόπουλλος γράφοντας γιὰ τοὺς Βλάχους τῆς Β. Ἠπείρου ἀναφέρει: «Ἦσαν καὶ εἰς τὴν Νικολίτσαν καὶ τὸ Λινοτόπι, ἀλλὰ τὰ χωρία ταῦτα κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα». Καὶ προσθέτει: «Πολλοὶ τῶν κατοίκων των, ἐγκατασταθέντες ἔπειτα εἰς σλαυόφωνα χωρία ἐξεσλαυίσθησαν, ὡς συνέβη ἐν Νεστορίῳ (Νεστράμι), ἐνθα εἶναι γνωστὰ αἱ ἐκ τούτων τῶν βλάχων καταγόμεναι οἰκογένειαι»⁶¹. Γιὰ τὴν

έπιρροή τῆς σλαβικῆς γλώσσας στοὺς Ἕλληνες τῶν βορείων αὐτῶν ἐπαρχιῶν ὁ καθηγητῆς Ν. Τωμαδάκης τονίζει ὅτι ἡ σλαβικὴ «διεδίδετο εὐκόλως ὡς μικρόβιον»⁶². Ἡ εὐχέρεια ἐκμαθήσεως καὶ ἡ σκοπιμότητα χρήσεως τῆς σλαβικῆς ἀπὸ Ἕλληνες τόσο τῆς ὑπαίθρου ὅσο καὶ μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Γουσταῦος Φρειδερίκος Χέρτσβεργ, ἐρμηνεύουν τὴν καταγωγὴ τῶν σλαβοφώνων τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου: «... καθόλου οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης ἦσαν ἠσκημένοι ἐκ νεότητος εἰς τὸ λαλεῖν τὴν γλῶσσαν τῶν Σλαυϊκῶν φύλων...»⁶³.

Τὸ γλωσσικὸ μωσαϊκὸ λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις μὲ τις βαθμιαῖες ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα πρὸς τὴν Ἀδριατικὴ μετακινήσεις, αὐτοπροαίρετες ἢ ἀναγκαστικές, τῶν Ἀλβανῶν. Στὸ διάβα δύο-τριῶν αἰῶνων ἡ γλωσσικὴ ἐπιρροή τους σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους οἰκισμοὺς τῆς βόρειας Μακεδονίας, πρὸ πάντων δὲ τῆς Β. Ἠπείρου, γίνεται αἰσθητή. Ἀλλὰ ἡ ἐναρξὴ πραγματοποιεῖται μὲ τοὺς πέρα τοῦ Γενούσου ποταμοῦ διάσπαρτους Ἕλληνες, ποὺ διέσχισαν σχεδὸν πάντοτε καὶ πρὸς ὅλες τις κατευθύνσεις τὴν χερσόνησο, τῶρα δὲ πρῶτοι ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς νέους γείτονες, τοὺς Ἀλβανούς, περίπου τὸν 11ο αἰῶνα, ὅταν ἀναφέρονται στὶς ἱστορικὲς πηγές⁶⁴. Μετέπειτα, μόλις οἱ σχέσεις διαταράσσονται ἢ οἱ ἐνοχλήσεις καθιστοῦν δύσκολη τὴν παραμονὴ τῶν Ἑλλήνων, σημειώνονται τὰ προβλήματα τῆς προσφυγιάς. Οἱ δίγλωσσοι καὶ συνηθέστερα πολὺγλωσσοι Ἕλληνες ἐγκαταλείπουν προαιώνιες ἐστίες καὶ ἀναζητοῦν περισσότερη ἀσφάλεια καὶ γαλήνη κάτω τοῦ Γενούσου, ὅπου ὁμως μεταφέρουν καὶ τὸ νέο γλωσσικὸ «μικρόβιο».

Τὴν ταχεῖα ἐξάπλωση τῆς ἀλβανοφωνίας μεταξὺ τῶν Βορειοηπειρωτῶν, ἑλληνογλώσσων ἢ καὶ διγλώσσων-βλαχοφώνων, ὁ καθηγητῆς Μιχαὴλ Δένδιας ἀποδίδει σὲ ποικίλους παράγοντες ἀλλὰ θεωρεῖ αὐτὴν καὶ ὡς συνέπεια «τοῦ γενικοῦ νόμου τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀπλουστέρων γλωσσῶν ἐπὶ τῶν πολυπλοκωτέρων»⁶⁵.

Κατὰ τὸν ἴδιο νόμο ἐπέρχεται καὶ ἡ ἐξαλβάνιση πληθυσμῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐγκαθίστανται στὴ νότια Ἑλλάδα ἀλβανόφωνοι Βορειοηπειρωτῆς. Πολὺ διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ ἠπειρωτικῆς καταγωγῆς Ἀθηναιογράφος ἀκαδημαϊκὸς Δημ. Γρ. Καμπούρογλου ἐξ ἀφορμῆς μελέτης τῶν τοπωνυμίων τῆς Ἀττικῆς: «Οἱ ἀλβανόφωνοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἑλληνικοὶ ἠπειρωτικοὶ πληθυσμοί, ἐξαναγκασθέντες διὰ βιωτικὴν ἀνάγκην, ἂν μὴ καὶ διὰ τὸν φόβον τῆς ὑπάρξεώς των, ἐνίοτε βία καὶ ἀπειλῆ, νὰ δεχθῶσι τὴν ἀλβανικὴν ὡς γλῶσσάν των, καὶ διαμείναντες κατὰ τὸ πλεῖστον δίγλωσσοι, (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσαν πάντοτε οἱ Μικρασιᾶται Ἕλληνες ὡς πρὸς τὴν τουρκικὴν), οἱ χωρικοὶ αὐτοί, ὅπως χαρακτηρίζομεν αὐτούς, ἄθροοι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας ἰδίως καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Σκενδέρμπεη, προσφυγόντες εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς, εὔρον φιλοξενίαν καὶ ἀπέβησαν κυρίως καλλιεργηταὶ τῶν Τούρκων Σπαχήδων ἀρχικῶς, ἀλλὰ καὶ

κολλήγοι τῶν μοναστηρίων καὶ τινων ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων, δι' εἰδικούς λόγους τηρησάντων ἢ ἀποκτησάντων τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὑπάρχουσιν ὁμως ἐνδείξεις, ὅτι εἰς σημεῖα τινα ἐγκατεστάθησαν βία, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν, καταλαβόντες ἀδεσπότες καὶ ἀνεπιθυμήτους ἐκτάσεις, ἀπέβησαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς κάτοχοι, ἰδίων γαιῶν, ἀπορροφήσαντες καὶ τὸν τυχόν ἐνιαχοῦ ἰθαγενῆ ἑλληνικὸν πληθυσμόν»⁶⁶.

Ἐπιβεβαίωση τῶν συμπερασμάτων τοῦ Καμπούρογλου ἐπέρχεται καὶ μετὴν ἐνδελεχῆ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς ἀλβανοφωνίας τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν Χρ. Ν. Πέτρου-Μεσογειίτη⁶⁷, κατὰ τὸν ὅποιο ἡ γλωσσικὴ ἐξαλβάνιση δὲν συντελεῖται μόνον στὴν Β. Ἡπειρο, κοιτίδα τῶν Ἀρβανιτῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν διασπορά τους, ὅπως στὴν Ἀττικὴ, νησιὰ Ἀργοσαρωνικοῦ κ.ἄ.

Εὐλογα ὁ καθηγητὴς Σφυρόερας ἐπισημαίνει τὴν ἀπουσία ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας στὸν ὄρο Ἀρβανίτες⁶⁸, ὁ δὲ Κεραμόπουλλος θέτει σὲ εἰσαγωγικὰ καὶ τὸν ὄρο «Ἀλβανοὶ» γράφοντας γιὰ τὴν κάθοδό τους: «Ἦδη κατὰ τὸν 14ο αἰ. 10 χιλ. «Ἀλβανοὶ» ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ μεθ' ἑλληνικῶν τοῦ βορρᾶ λέξεων εἰς τὴν γλῶσσαν των, ἐκ φόβου πρὸς τοὺς Τούρκους ἢ ἔνεκα τυραννίας τῶν γειτόνων ἢ πενίας, μιμούμενοι δ' ἄλλους φυγόντας πρότερον, ἦλθον εἰς Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν καὶ Βοιωτίαν καὶ ἐπειτα καὶ Ἀττικὴν, κατέφυγον δὲ τῷ 1392 καὶ εἰς Πελοπόννησον πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους Ἕλληνας καὶ ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου»⁶⁹.

Ἕλληνες ἀκριβῶς ἀποκαλεῖ ὄλους τοὺς Ἀρβανίτες «στρατιῶτες», πεζοὺς καὶ ἐφίππους, μισθοφόρους τῆς Βενετίας, εἴτε στρατολογοῦνται στὸ Ναύπλιο εἴτε στὸ Δυρράχιο ὁ Γάλλος Philippe de Comynes⁷⁰. Τῆς δὲ ἑλληνικότητάς τους ἀφήνουν οἱ ἴδιοι ἀνεξίτηλες ἀποδείξεις. Οἱ Μιχαὴλ Μπούας καὶ Ἀλέξανδρος Μοσχολέων φέρονται γραμμένοι ὡς Magistri Cappellani nationis graecae στὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς Νεαπόλεως⁷¹ Ἰταλίας τὸ 1597.

Δικαιώνεται, λοιπόν, ἀπόλυτα ὁ ὄρος, πού ἐπλασαν οἱ Κ. Βάμβας⁷² καὶ Π. Καρολίδης⁷³ γιὰ τοὺς Βορειοηπειρωτῆς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας ὀνομάζοντας αὐτοὺς «Ἑλληνοαλβανούς»⁷⁴, δηλαδὴ ἀλβανοφώνους ἢ ἀκριβέστερα διγλώσσους Ἕλληνες, ὅπως ἐπιμένουν νὰ αἰσθάνονται ἀκόμη καὶ στίς ἡμέρες μας, σύμφωνα μετὰ πρόσφατη διαπίστωση τοῦ Κώστα Γεωργουσόπουλου: «Ἀναφέρομαι στοὺς 25.000 τῆς "περιοχῆς τῶν Ἀλμπανέζων" τοῦ Παλέρμου, Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ Μοριά, πού περνώντας στὸ Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιὰ ἔφτασαν στὸ Παλέρμο δίγλωσσοι... Μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ συνομιλήσουμε μετὰ τὸν παπα-Στάση καὶ νέα παιδιά, κορίτσια καὶ ἀγόρια, νὰ πιοῦμε μαζὶ καὶ νὰ θαυμάσουμε τὰ σωστά τους ἑλληνικά, τὴν ὀρθοδοξία τους, πού γι' αὐτοὺς λειτουργεῖ ὡς ἐθνικὴ συνείδηση...»⁷⁵.

Ἄρα μετὰ πολλὴ γνῶση οἱ Δημητριάδης Γρ. Κωνσταντᾶς καὶ Δ. Φιλιππίδης ἤδη τὸ 1791 στὸ βιβλίον τους Γεωγραφία Νεωτερικῆ⁷⁶ εἶχαν περιλάβει ὡς πέμπτο τμῆμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν Ἀρβανιτιὰ, τὸν χῶρον τῆς Β.

Ἡπειρου-Ν. Ἀλβανίας, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τοὺς Ἀρβανίτες στὸν Ἑλληνισμό. Τὸ τελευταῖο ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Legrand γιὰ τοὺς Κακοσουλῶτες, ὅπως ἐπὶ πλέον ὁμολογεῖται ἡ ἑλληνικότητα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Σουλῶτες⁷⁷, μὲ προεξάρχοντα τὸν Τζαβέλλα, ποὺ ἀποστομώνει τὸν Ἀλῆ Πασᾶ⁷⁸. Ἐξ ἴσου σπουδαῖο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ἄριστος γνώστης τῆς ἐθνολογικῆς συνθέσεως τῆς χερσονήσου, διακρίνει τοὺς Ἀρβανίτες ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, ταυτίζοντας τοὺς πρώτους μὲ τοὺς Ἑλληνας⁷⁹.

Κατὰ τὸν Ν. Σοφιανό, λόγιο καὶ συγγραφέα τοῦ 16ου αἰώνα, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ σχεδίαση καὶ ἡ ἐκδοση τῶν *Γεωγραφικῶν Πινάκων* τῆς Ἑλλάδας, ἢ *Totius Graeciae descriptio*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ρώμη, πιθανὸν τὸ 1536, περιλαμβάνει στὴν Ἑλλάδα ὄχι μόνον τὴν Ἡπειρο ἕως τὸν Γενοῦσο ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἑλληνας τῆς Δαλματίας καὶ μέρους τῆς Λιβουρνίας. Ἐπίσης στὸν χάρτη τοῦ Giacomo Castaldi, *Descrittione della geografia moderna de tutta la Grecia*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1545 (;), ἡ Β. Ἡπειρος εἶναι ἀδιαμφισβήτητα ἑλληνική. Δικαιολογημένα ἐπισημαίνει τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ὁ Παν. Χ. Ζιώγας στὴν διδακτορική του διατριβή: «Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι σὲ χάρτη σχεδιασμένο ἀπὸ ξένο ὁρίζονται, στὸ μακροσκελὲς ἰταλό-γλωσσο τίτλο του, τὰ ἀκόλουθα ὄρια τῆς Ἑλλάδας: ἀνατολικά, τὰ στενὰ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Καλλιπόλης καὶ ἡ θάλασσα τοῦ Ἀρχιπελάγους· δυτικά, ἡ Μεσόγειος ὡς τὸν Κόλπο τῆς Βενετίας· βόρεια, τὰ βουνὰ τῆς Romania (Ρουμανίας) καὶ τὸ ὄρος Argentato (πιθανὸν τὰ Κεραύνια ὄρη τῆς Β.Δ. Ἡπείρου, ὅπου κατοικοῦσαν παλιὰ οἱ Ἀργυρίνοι), καὶ νότια, ἡ Μεσόγειος θάλασσα»⁸⁰. Προφανέστατα Romania εἶναι ἡ Ρωμανία, τὸ θέμα Δυρραχίου, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου.

Ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι μικρότερης σπουδαιότητος ἡ πληροφορία, ποὺ παρέχει στὸ Γεωγραφικὸ Λεξικό του ὁ St. Martin, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τῆς Ἀλβανίας θεωροῦν προπάτορές τους τὸν Ἡρακλῆ, τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Πύρρον, τὸν Ἀντίπατρον καὶ ἄλλους. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ διακήρυξή τους: «Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ παρ' ἡμῖν τὴν ἑαυτοῦ καταγωγὴν ἐκ τῶν ἐκ Κερκύρας καὶ Κορίνθου ἀποικισάντων Φαιάκων καὶ Κορινθίων καὶ τὰς παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν συστησάντων καὶ κατοικησάντων πόλεις Ἐπίδαμνον (Δυρράχιον), Ἀπολλωνίαν, ἀνθοῦσαν εἰς τὰ γράμματα καὶ ἐν ταῖς σχολαῖς αὐτῆς, ἐπὶ σπουδῇ καὶ ἐκμαθήσει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, φιλοξενήσασαν τὸν Ὀκτώβριον Καίσαρα, τὴν Βουλίδα καὶ τὸν Ὄρικον καὶ τὰς ἄλλας πόλεις καὶ χώρας ταύτης, ἐν αἷς κατοικοῦσιν οἱ Ὑέλοι (Ὑλλεῖς), ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Ἀργοναυτῶν»⁸¹.

Μείωση τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος παρατηρεῖται μετὰ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. «Ὅτε ἐγκατεστάθη ἡ Τουρκία, - γράφει ὁ Κεραμόπουλλος - οἱ δὲ βορείως τοῦ Γενοῦσου ἐδέχθησαν τὴν Μωαμεθανικὴν θρησκείαν, προσέθηκαν οὕτω εἰς τὴν βαρβαρότητα τῶν χρόνων ἐκείνων τὸ κῦρος τοῦ κυριάρχου κρά-

τους, οὔτινος ἔγιναν οἱ εὐνοούμενοι στυλοβάται καὶ οἱ καταπιεσται τῶν Χριστιανῶν τῆς Τουρκίας. Οἱ δὲ Ἑπειρῶται, συνδεδεμένοι διοικητικῶς μὲ τὴν Ἀλβανίαν, ὑφίσταντο ἰσχυροτέραν τὴν πίεσιν τῶν Ἀλβανῶν ὅσον ἐγγύτερον τοῦ Γενοῦσου καὶ τῆς Ἀλβανίας κατῴκουν, ὥστε καὶ τούτων πολλοὶ πρὸς σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν ἐξισλαμίζοντο καὶ οὕτω συνεῖχον καὶ τὸ βορρᾶθεν ἀποικιστικὸν ρεῦμα. Ἡ δὲ εὐνοία τοῦ κράτους καὶ ἡ θρησκεία ἀπεμάκρυναν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ χριστιανικοῦ ὀρίζοντος καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φυλὴν ἔτι μᾶλλον (...).

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐρμηνεύουσι, διατι ἡ ἱστορικὴ ἔκτασις τῆς Ἑπείρου περιλαμβάνει, μάλιστα εἰς τὰ βόρεια μέρη πρὸς τὸν Γενοῦσον, πλείονας ἀλβανοφώνους καὶ διατι ἄλλος εἶναι ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος πέραν τοῦ ποταμοῦ τούτου, ἄλλα δὲ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Πέραν τοῦ ποταμοῦ εἶναι Ἰλλυριοί, ἐντεῦθεν δὲ εἶναι Ἑπειρῶται Ἑλληνες. Οὔτοι, εἴτε ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ εἶναι, εἴτε μωαμεθανοὶ Τόσκηδες, εἶναι ἀδιάγνωστοι ἀπ' ἀλλήλων ἔξω τῆς θρησκείας. Τὸ αἷμα, ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος καὶ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα ἀντέσχον, ἡ γλῶσσα ὁμοῦ καὶ ἡ θρησκεία πολλαχοῦ ἠττήθησαν»⁸².

Τὸν διαχωρισμὸ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τοῦ Γκέγκηδες, τοῦ ἀκραιφνεῖς Ἀλβανούς, ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἄλλα δημοσιεύματα ὁ Κεραμόπουλλος: «Ἐπειδὴ οὔτοι (οἱ Τόσκηδες) διαφέρουν ριζηδὸν ἀπὸ τοῦ κατοικοῦντος τὴν ἀπέναντι βορείαν ὄχθην τοῦ Γενοῦσου, τοῦ Γκέγκηδες, θὰ προέρχωνται ἐκ τῶν παρὰ τὴν θάλασσαν μερῶν, ἐνθα ἦσαν πολλοὶ Ἑλληνες, ὧν τὴν κοινωνικότητα καὶ τὸν πολιτισμὸν συμμερίζονται. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν θὰ ἦσαν ἐξιλλυρισθέντες Ἑλληνες»⁸³.

Στοὺς Τόσκηδες ἐπισυμβαίνουν προφανῶς ἀλλεπάλληλες μεταμορφώσεις: Ἑπειρῶτες, ἐξιλλυρισμένοι, ἐκλατινισμένοι, ἐξαλβανισμένοι, ἐξισλαμισμένοι, κατὰ κανόνα μερικῶς σὲ κάθε περίπτωση. Γι' αὐτοὺς ὁ Λιάκος σημειώνει ὅτι «ἔχουν τὰ ἴδια ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τοὺς Λατινομακεδονό-γλωσσους (πρόφ. Βλάχους-Ἀρβανιτοβλάχους), ἀπὸ ἐξαλβανισμένη μοῖρα τῶν ὁποίων καὶ προέρχονται κατὰ πλειοψηφία»⁸⁴.

Ἡ παραλλαγή συνήθως εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ φυλετικὴ ἀρχὴ νὰ συνάγεται ἀπὸ λαογραφικὰ στοιχεῖα, ἐνδυμασία, ἦθη, ἔθιμα, παραδόσεις, χοροὺς, τραγούδια. Στὶς πρῶτες ἐπιτυχεῖς ἐπισημάνσεις ἐντάσσονται κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ Θεσπρωτὸ τὸ 1830: «Τοὺς χοροὺς τοὺς ἔχουν ὡς οἱ νῦν Ἑλληνες. Σχηματίζουσι ἡμικύκλια πιασμένοι μὲ τὰ χέρια, καὶ φέρουν γύρα δεξιὰ ψάλλοντες μὲ τὸ στόμα ἢ μὲ κύμβαλα καὶ πηδῶντες, ὁμοίως καὶ αἱ γυναῖκες. Τὰ περισσότερα πηδήματα τὰ κάμνει ὁ πρῶτος τοῦ χοροῦ καὶ διαδοχικῶς ὅλοι γίνονται χορηγοί, κρατοῦντες εἰς τὴν δεξιὰν μανδύλι». Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐνδυμασία προσθέτει: «Τὰ φορέματα τῶν ἀνδρῶν σχεδὸν εἶναι τὰ αὐτὰ παντοῦ καὶ ὁμοιάζουν τὰ παλαιὰ Ἑλληνικὰ καὶ Ῥωμαϊκὰ στρα-

τιωτικά. Τὰ ὅμοια φοροῦν καὶ οἱ νῦν Ἕλληνες. Διαφέρουν ὁμοίως τὰ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τὰ τῶν Γκέγκηδων...»⁸⁵.

Τὴν τελευταία ἐνδυματολογικὴ διαφορὰ Τόσκηδων καὶ Γκέγκηδων εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ ἀλβανολόγος Hahn, ὅπως σημειώνει ὁ Νικοκλέους: «Καθ' ὅλου ὁ τῶν Τόσκων καὶ Γκεκῶν ἱματισμὸς ἐστὶ διαφέρων πολλῶ, τῶν μὲν λευκὸν αὐτὸν τοξύνολον ἐχόντων (φουστανέλαν κ.τ.λ.), τῶν δὲ Γκεκῶν περισκέλιά τε στενὰ καὶ προστερνίδια ἐρίου, τοῖς τῶν Εὐρωπαίων χωρικῶν παρεμφερῆ πως ὄντα»⁸⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ καταγωγὴ τῶν μουσουλμάνων Τσιάμιδων, στοὺς ὁποίους ἐμφυσήθηκε ἄκρατος θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἀνίερος μισελληνισμὸς μετὰ τὴν παρεμβάσει ξένων, εἶναι ἀπόλυτα ἀποδεδειγμένη⁸⁷. Ἦδη δὲ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ὁ Δ. Ἄ. Παναγιωτίδης ἔγραφε: «Ποίησις δὲ παρ' αὐτοῖς μόνον ἡ Ἕλληνικὴ δημοτικὴ ἐστὶν ἄλβανικὴ τοιαύτη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου δὲν ὑπάρχει. Οἱ Τσιάμιδες ἀρχηγοί, οἵτινες ὠδήγησαν τοὺς ὁμοφύλους τῶν εἰς μάχας, ἢ ἄλλως ἐγένοντο ἀκουστοί, ἐξυμνοῦνται πάντοτε Ἕλληνας· οὐδ' ἠδυνήθησαν νὰ εὐρω κανέν αὐτῶν εἰς τὴν ἄλβανικὴν γλῶσσαν. Ἀπαντες τέλος οἱ Τσιάμιδες φοροῦσι τὴν φουστανέλλαν πολύπτυχον καὶ ὑπὸ ταύτην ἔχουσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἐρυθρὰν περισκελίδα (ποτουῦρι)»⁸⁸.

Τὴν ἐλληνικότητα τῶν ποικίλων λαογραφικῶν ἐκφάνσεων διαπιστώνει γενικὰ στοὺς μουσουλμάνους τῆς Β. Ἠπείρου ὁ καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης: «Αὐτοὶ οἱ ἀλβανόφωνοι μωαμεθανοὶ κατὰ τοὺς γάμους καὶ τὰς πανηγύρεις τῶν ᾄδουν ἐλληνικὰ ἄσματα, τὰ ὅποια οἱ ἐξισλαμισθέντες Ἕλληνες πρόγονοὶ τῶν ἐτραγουδοῦσαν πρὸ διακοσίων ἀκόμη ἐτῶν. Ἡ ἐνδυμασία τῶν, ἡ κουρά τῶν, αἱ κατασκευαὶ τῶν οἰκιῶν τῶν, τὰ κεντήματα, ἡ βιοτεχνία τῶν, εἶναι ἠπειρωτικά, ἡ μουσικὴ τῶν, ὀλοκλήρος ὁ λαϊκὸς τῶν πολιτισμὸς τοὺς συνάπτει πρὸς τὴν Νότιον Ἠπειρον, ἡ κοινωνικὴ τῶν διάρθρωσις, ξένη πρὸς τὰς «φάρας» τῶν Ἀλβανῶν. Καὶ ἔπειτα αἱ ἐθνολογικαὶ ἐνδείξεις, ἡ κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς, αἱ στατιστικαί.

Μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19 αἰ. ὁ πληθυσμὸς τῆς Β. Ἠπείρου ὑπῆρξεν ὀρθόδοξος. Τότε αἱ καταπιέσεις ἠνάγκασαν πολλοὺς νὰ ἐξισλαμισθοῦν, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι ἀπέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων τῶν»⁸⁹. Ὅσο δὲ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐμμονῆς στὴν Ὀρθοδοξία ὁ καθηγητὴς Ἰ. Θ. Κακριδῆς τονίζει ὅτι «ἡ ὀρθόδοξη πίστις, ποὺ συντρόφεψε καὶ στήριξε τὴν ψυχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ πρῶτα, τοῦ ὑπόδουλου Ἕλληνα ὕστερα, ἔχει βάλει ἀπαραχάραχτη τὴ σφραγίδα τῆς πάνω στὸν νέον Ἕλληνα, εἴτε τὸ ξέρει εἴτε δὲν τὸ ξέρει»⁹⁰.

Ὅσοι ἀλλαξοπιστοῦν βαθμιαῖα χάνουν τὸν ἐθνισμὸ τους⁹¹ καὶ ἀποβαίνουν ἀμείλικτοι πολέμοι τῶν ἀλλοτε ὁμοεθνῶν καὶ ὁμοθρήσκων⁹². Δὲν σπανίζουν βέβαια καὶ ἀνανήψεις, ποὺ ὁμοίως ὀδηγοῦν στὸ μαρτύριο, καθὼς καὶ ἀπτόμεσ καὶ στιγμιαῖες κρίσεις συνειδήσεως: «Ὁ Φράσαρης, ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸ 1854, ἐρίσας πρὸς συνάρχοντα Τούρκους ἐρριψεν αὐτοῖς

τήν ὕβριν, ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι *Κονιάρης*, ἀλλ' ἔχει προγόνους τοὺς ἀρχαίους «Ἕλληνας»⁹³.

Μεταγενέστερο παράδειγμα, ἐπίσης πειστικό, ἀναφέρει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ Ἀλέξ. Ζάννας. Κατὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Νεοτούρκων δόθηκε στὸν Λευκὸ Πύργο τῆς Θεσσαλονίκης δεξίωση ἀπὸ τὸν πρόεδρο τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου Ταλαὰτ μπέη. Προσκλήθηκαν δὲ καὶ παρέστησαν Ἕλληνες ἐκπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, καθὼς καὶ ἐκδρομεῖς Ἀθηναῖοι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν τέως πρωθυπουργὸ καὶ τότε ἀρχηγὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως Δ. Ράλλη. Ὁ τελευταῖος ἀγνοώντας τὰ ἀνθελληνικὰ σχέδια τῶν Νεοτούρκων ἀπάντησε στὴν προσφώνηση τοῦ Ταλαὰτ μὲ ἀποκαλύψεις γιὰ τὴν δράση Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν στὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καὶ παραχωρήσεις ἀνεπίτρεπτες, πρὸ πάντων δὲ ἐθνικὰ ἐπιζήμιες. Ὁ Ζάννας διηγεῖται τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὸ γεῦμα ἐκεῖνο κάθονταν κοντὰ στὸν πατέρα μου ὁ στρατηγὸς Χασὰν Ταξιμ πασᾶς, ὁ μετέπειτα ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ, πού παρέδωκε τῇ Θεσσαλονίκῃ στὸν στρατό μας. Ἡπειρώτης τὴν καταγωγή, μιλοῦσε ἔκτακτα τὰ ἑλληνικὰ καὶ προσποιοῦνταν τὸν Νεότουρκο. Γύρισε καὶ εἶπε στὸν πατέρα μου. - Ἔχετε κι ἄλλους τέτοιους πολιτικούς στὴν Ἑλλάδα; ὕστερα ἀπ' ὅ,τι εἶπε ὁ Ράλλης, ἀλλοίμονο τί θὰ τραβήξετε ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Νεοτούρκους»⁹⁴.

Πάντως τῆς γλώσσας ἡ ἀπώλεια δὲν ἐπιφέρει πάντοτε ἀφελληνίση. Ἡ ἑλληνικότητα δὲν ἐξαλείφεται ἐντελῶς. Δὲν εἶναι ἄλλως τε συνηθισμένα τὰ φαινόμενα πλήρους ἀλλαξογλωσσιᾶς. Κατὰ κανόνα διαφυλάσσονται καίρια στοιχεῖα τῆς μητρικῆς - ἐθνικῆς γλώσσας, πού ἀναγκαστικὰ συνυπάρχει μὲ ἄλλες, μία ἢ περισσότερες. Κάτι πού συμβαίνει καὶ στὸν συγκρητισμὸ ἢ καλύτερα κατὰ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἐπισημαίνει καὶ τὰ δύο: «πολλοὶ αὐτῶν συνδιαλλάσσουσι τὰς δύο θρησκείας, δίδοντες εἰς τὰ τέκνα δύο ὀνόματα, ἐν μὲν τουρκικόν, ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ ἱμάμη κατὰ τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα τοῦ ἰσλαμισμοῦ, ἐν δὲ χριστιανικόν, διδόμενον ὑπὸ ἱερέως Χριστιανοῦ, ὅπερ μένει καὶ ὡς ὄνομα ἐν τῇ οἰκιακῇ ἐστία».

Τὸ αὐτὸ δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῆς γλώσσης, ἰδίως ἐν τῇ Βορείῳ Ἡπειρῷ... Ἡ ἀλβανικὴ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐτάχθη εἰς τὸ πλευρὸν αὐτῆς»⁹⁵.

Γιὰ τὴν διγλωσσίαν σὲ τμῆμα τῆς Β. Ἡπείρου ὁ Ἀθ. Πετρίδης ἔγραφε τὸ 1871 τὰ ἑξῆς: «Οἱ Χειμάριοι ἢ Χειμαρραῖοι ὁμιλοῦσιν Ἀλβανιστὶ καὶ Γραικιστὶ». Ἀμέσως δὲ συμπληρώνει: «ἀλλ' ἡ Γραικικὴ αὐτῶν εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ διὰ τὴν προφορὰν καὶ διὰ τὸ ἔχειν ἐν ἑαυτῇ ἀρχαιοτάτας δωρικῆς διαλέκτου λέξεις»⁹⁶.

Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρο, ἂν καὶ δοκιμάσθηκε ἐπικίνδυνα ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα στὴν Ἡπειρο, ἰδίως στὰ βορειότερα μέρη, «διετήρησεν ἐπιμόνως τὴν μεγίστην καθαρότητα, τὴν ὁποῖαν οὐδὲ τῶν Ἀλβανῶν κἂν ἡ γειτνίασις καὶ τῶν Ὀθω-

μανῶν αἱ καταδυναστεύσεις ἠδυνήθησαν ν' ἀλλοιώσωσι. Δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι τυγχάνει τὸ ἐλληνικώτατον γλωσσικὸν ἰδίωμα. Ἡ ἠπειρωτικὴ διάλεκτος εἶνε τις ἀστείρευτος πηγὴ ὄρων καὶ ἐκφραστικῶν τύπων ἀναγομένων εἰς παλαιοτάτους χρόνους...»⁹⁷.

Στὴν Ἠπειρο δὲν ἐξαντλοῦνται ποτὲ οἱ δυνατότητες καλύψεως τῶν δημογραφικῶν κενῶν καὶ τῆς ἐπουλώσεως τῶν πληγῶν τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, πού ποικιλότροπα προκαλοῦνται, κυρίως μὲ τοὺς ἐξισλαμισμούς. Τὸ περιεργότερο εἶναι ὅτι ἡ εὐάνδρος Ἠπειρος, ὅπως προσονομάζει αὐτὴν ὁ Σπ. Θεοτόκης, βοηθεῖ κιόλας στὴν ἐπίλυση τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος γειτονικῶν περιοχῶν καὶ συγκεκριμένα τῆς Κέρκυρας, ἡ ὁποία πολλές φορές ἐρημώνεται ἐξ αἰτίας εἴτε τῶν ἐπιδρομῶν εἴτε τῶν βαρειῶν στρατολογιῶν τῆς Βενετίας κατὰ τις μακροχρόνιες συγκρούσεις τῆς μὲ τοὺς Τούρκους. Χάρη στίς ἀλλεπάλληλες ἐγκαταστάσεις Ἠπειρωτῶν τὸ νησί τῶν Φαιάκων δὲν φραγγοποιεῖται ἢ δὲν βενετοποιεῖται. Διατηρεῖ δὲ κοινὰ μὲ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, «τὴν ὁποῖαν οἱ εὐγενεῖς σχεδὸν εἶχον λησμονήσει ἢ κακῶς μετεχειρίζοντο, ὅπως συνεννοῶνται μετὰ τῶν δουλοπαροίκων των...»⁹⁸.

Στὴν Ἠπειρο ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καθίσταται καὶ ἐπίσημο γραπτὸ ὄργανο τῆς «αὐλῆς» τοῦ Ἄλῃ⁹⁹ πασᾶ: «Τὰ πρὸς τοὺς ραγιάδες καὶ τοὺς ἀγάδες διατάγματα τοῦ ὁ Ἄλῃ πασᾶς καὶ τὰ ἐγγράφα του πρὸς τὸν γείτονα Βενετὸν Διοικητὴν τῆς Ἑπτανήσου ἐλληνιστί ἐγραφε καὶ ἐλληνιστί ἦσαν γραμμένα τὰ ἐγγράφα πού τοῦ ἐστέλλοντο ἀπὸ ἀντιπροσώπους Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Ὁ ὑμνητὴς τοῦ ὁ Χατζῆ Σεχρέτης ἐλληνιστί, Ἄλβανὸς ὢν, συνέταξε τὴν Ἀλμπασιάδα του. Ἑλληνιστί συντεταγμένην συνθήκην συνεργασίας μὲ τοὺς Σουλῶτες ὑπέγραψαν εἰς τὰ 1804 οἱ Ἄλβανοὶ ἀγάδες τῆς Τσαμουριάς»¹⁰⁰.

Πέρα τῶν πρακτικῶν λόγων ὁ Σπ. Λάμπρος διαβλέπει στὴν χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας καὶ λανθάνουσα ἐθνικὴ συνείδηση: «Αἰσθάνονται μὲν τὴν ἀνάγκην νὰ εἶναι δίγλωσσοι, ἀλλὰ μόνης τῆς ἐλληνικῆς γίνεται χρῆσις χάριν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἐπικοινωνίας. Μόνη γραπτὴ γλῶσσα εἶνε ἡ ἐλληνικὴ. Δὲν εἶνε δὲ τοῦτο ἀποτέλεσμα προσηλυτισμοῦ, οὐδὲ προῆλθεν ἔνεκα τῶν ἀνά τὴν χώραν ἐγκατεσπαρμένων ἐλληνικῶν σχολείων, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ πραγματικῆς ἀνάγκης τοῦ βίου καὶ εἶναι τὸ φυσικὸν ἐπακολούθημα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῆς χώρας»¹⁰¹.

Σαφέστερη ἐρμηνεῖα τῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας ἀπὸ μουσουλμάνους τῆς Β. Ἠπειροῦ δίνει ὁ Δ. Κ. Τσοποτός. Δημοσιεύοντας ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Βελῆ πασᾶ, γιοῦ Ἄλῃ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, προβαίνει στίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις: «Ὁ Πράμος καίτοι Ἄλβανὸς καὶ δὴ Μουσουλμάνος ἀλληλογραφεῖ μετὰ τοῦ ἐπίσης Ἄλβανοῦ καὶ ἐκ τῆς Βορείου Ἠπειροῦ καταγομένου Βελῆ πασᾶ ἐλληνιστί, ὅπερ ἀποδεικνύει πόσον ἐλληνικαὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἡ διάνοια καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ αὐτῶν τῶν

έξισλαμισθέντων Βορειοηπειρωτῶν καθ' ὅλας τὰς ἐποχάς»¹⁰². Ἄμεση δὲ καὶ ἀποστομωτικὴ ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν μουσουλμάνων αὐτῶν τῆς Β. Ἠπείρου, οἱ ὅποιοι οὔτε Ἀλβανοὶ οὔτε Τοῦρκοι μποροῦν νὰ εἶναι φυλετικά, παρέχει ὁ Ν. Γιαννόπουλος μὲ τὴν δημοσίευση ἐγγράφων δικαιοπρακτικῶν. Τόσο γιὰ τὸ κείμενο ὅσο καὶ γιὰ τὶς ὑπογραφές χρησιμοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς, ὅπως ἀποκαλοῦνται, στρατιωτικούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Μουσταφᾶς Παπακώστα, ὀλοφάνερα ἐξισλαμισμένος καὶ ἐπὶ πλέον γιὸς ἱερέα, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ συγγραφέας¹⁰³.

Ἐπομένως ἀποβαίνει αὐτονόητο ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Β. Ἠπείρου, δίγλωσσοι καὶ τρίγλωσσοι, διασώζουν βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἰδιαίτερα στὴν ποίηση, στὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἐκφράζονται κυρίως ἑλληνικά, ὅπως παραδέχεται καὶ ἐξηγεῖ ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Τ. Παραχαγι τόσο γιὰ τοὺς βλαχοφώνους ὅσο καὶ τοὺς ἀλβανοφώνους¹⁰⁴. Γιὰ τοὺς πρώτους ἀποκτᾶ βαρύνουσα σημασία ἡ μαρτυρία καὶ ἐπισήμου ἐκπροσώπου τῆς Ρουμανίας ποὺ εἶχε καθὲ λόγῳ ἀποσιωπήσεως τῆς ἀλήθειας αὐτῆς. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἐπανειλημμένως σχολιάζει, διότι πιστεύει ὅτι ἀποτελεῖ σπουδαῖο τεκμήριο τῆς ἑλληνικότητος τῶν διγλώσσων Βορειοηπειρωτῶν: «Ἀνακτισθεῖσα δ' ἡ Μοσχόπολις μετὰ τὴν καταστροφὴν διασώζει μέχρι τῶν καθ' ἡμῶν ἡμερῶν τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα καὶ τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν, μαρτυρουμένην ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς καὶ τῶν σχολείων καὶ τῆς γλώσσης τῶν κατοίκων. Ρωμᾶνος περιηγητῆς, ὁ Κ.Ν. Μπουριλεάνου, οὗ αἱ μαρτυρίαι προεκάλεσαν τὴν διαμαρτυρίαν αὐτῶν τῶν ἀλβανοφίλων τῆς Ἰταλίας, καίπερ προσπαθῆσας νὰ ἐλαττώσῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ, ἠσθάνθη οὐχ ἥττον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τὰ ἐπιχώρια ἄσματα εἶνε μόνον ἑλληνικά, ὅπερ εἶνε τῶν ἐνδεικτικωτάτων ἐπιχειρημάτων πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος τῆς χώρας»¹⁰⁵.

Ἐξ ἴσου εὐγλωττο συμπέρασμα συνάγεται γιὰ τὸ σύνολο τῆς Β. Ἠπείρου ἀπὸ μελέτη λαογραφικῆ. Ὁ Δημ. Β. Οἰκονομίδης, καθηγητῆς τῆς λαογραφίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, γράφει: «Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς χώρας ταύτης (Β. Ἠπείρου) ἐνισχυθεὶς κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον κατώρθωσε νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν, διατηρήσας ἐκτὸς τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν, ἧτις ἐνταῦθα ἐξειλίχθη θαυμασίως, ἐκφράσασα τόσον καλλιτεχνικῶς τὴν πίστιν, τοὺς πόθους καὶ τὰ βάσανα τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ λαοῦ, εἰς τὰ δημοτικὰ του τραγούδια, τὰ παραμύθια, τὰς παροιμίας, τὰ αἰνίγματα, τὰ ποικίλα ἔθιμα καὶ τὴν τέχνην αὐτοῦ. Διότι τὰ τραγούδια, ὡς καὶ τὰ ἄλλα λαογραφικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων παραδείγματα ἀνεφέραμεν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ἀποκύημα λαοῦ ἐπήλυδος, ὅστις προσέλαβε ξένην γλῶσσαν καὶ καλλιεργήσας αὐτὴν τὴν ἔκαμεν ἀμέσως

ὄργανον τῆς ὑψηλοτέρας ψυχικῆς συγκινήσεως, ἀλλὰ εἶναι προϊόντα λαοῦ, ὅστις παρέλαβε τὴν γλῶσσαν ὡς γεραρὰν κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν ἐπεξεργάσθη, ζυμωθείς μετ' αὐτῆς καὶ διαπλάσας αὐτὴν ἐπὶ τῶν χειλέων του ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας, ὥστε ν' ἀποβῆ τόσον δημιουργικὴ καὶ ἐκφραστικὴ. Τὴν δ' ἀρχὴν τῶν πλείστων ἐκ τῶν συνηθειῶν καὶ δοξασιῶν τῶν βορειοηπειρωτῶν δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ κόσμῳ καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν διατήρησιν αὐτῶν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους»¹⁰⁶.

Τὰ προηγούμενα πορίσματα ἐδραιώνονται ἰσχυρότερα καὶ μὲ ἱστορικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα εἶδαν καὶ διάβασαν γνῶστες τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ χώρου, ὅπως ὁ Γάλλος Rouqueville. Σχετικὰ μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀργυροκάστρου ὁ Λ. Βρανούσης γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν μίαν καὶ μόνην ἡμέραν τῆς εἰς Ἀργυροκάστρον παραμονῆς τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ, οἱ λόγιοι τῆς πόλεως ἔσπευσαν νὰ τοῦ προσκομίσουν τὰς περγαμηνὰς τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τοῦ τόπου τῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ Χρονικὰ ἦσαν ἀρκούντως γνωστὰ, ἐμελετῶντο καὶ ἀντεγράφοντο»¹⁰⁷.

Ἀσφαλῶς μεγαλύτερη ἰσχὺ καὶ ἀποδεικτικὴ ἀξία ἔχει ἡ βούλησις τῶν βορειοηπειρωτῶν ἀπὸ Ἀργυροκάστρο ἕως Δυρράχιο καὶ Τίρανα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔκτασι τῆς γλωσσικῆς ἀμαγαλωμάσεως. Ὄταν καὶ ἀπλή δήλωσις ἀπαρνήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ συνοδεύεται ἀπὸ προνόμια καὶ παροχές, οἱ δὲ βλαχόφωνοι ἀρνοῦνται μὲ κίνδυνον καὶ τῆς ζωῆς τους νὰ ἐνδώσουν, δὲν χρειάζεται τρανότερη ἐπιβεβαίωσις τῆς ἑλληνικότητάς τους¹⁰⁸. Ὁμολογουμένως προκαλεῖ θαυμασμὸν ἢ δημόσια καὶ ἀφοβὴ ἐκφρασι τοῦ ἔθνισμοῦ τους, τῆς προσηλώσεως στὸν Ἑλληνισμό, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τὸν βορειότερο ἀκρίτα στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου. Συγκεκριμένα, κατὰ τὴν ἀριστα μεθοδευμένη μὲ ὄλα τὰ μέσα ἐπιχείρησι δημιουργίας ἰδιαίτερης βλαχικῆς ἐθνότητος στὴν Βαλκανικὴ, τὸ 1905, ἐπισκέφθηκε τὴν Β. Ἡπειρο, προερχόμενος ἀπὸ Ρώμη, ὁ Ρουμάνος διπλωμάτης Κ. Μπουριλεάνου μὲ σκοπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν βλαχόφωνων στὰ σχέδια τῆς Ρουμανίας. Ὁμως ἀπογοητευμένος ἐπέστρεψε στὴν ἔδρα του, διότι ἀπέτυχε παταγωδῶς: «Οἱ βλαχόφωνοι τῶν Τιράνων, πιστοὶ στὴν ἑλληνικὴ ἰδέα, μὲ σθένος ἀπάντησαν ὅτι τίποτε τὸ κοινὸ δὲ συνέδεε τὴ Ρουμανία μ' αὐτοὺς, οἵτινες στερρῶς ἐχόμενοι τῶν πατρῶων, δὲν θὰ ἐπιτρέψωσι σκάνδαλα καὶ ζιζάνια καὶ ὅτι αἱ ὑποσχέσεις αὐτοῦ περὶ ἰδρύσεως σχολῆς μὲ πολλὰς γνώσας, καὶ Ἐκκλησίας μεγαλοπρεποῦς καὶ προστασίας ἰσχυρᾶς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ρουμανίας, σκοπούσης, ὡς εἶπε, νὰ συστήσῃ καὶ Προξενεῖον ἐν Δυρραχίῳ, δὲν δύνανται νὰ μειώσωσι τὴν ἀπεριόριστον ἀγάπην των πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Πρόσθεσαν ἐπίσης πῶς κάθε ἀπόπειρα δελεασμοῦ τους μὲ χρήματα ἢ ἄλλα μέσα θὰ ναυαγοῦσε, ὅπως εἶχε γίνῃ στὸ παρελθόν. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ βία ἂν χρησιμοποιόταν ἀπὸ τοὺς βέηδες τῆς περιοχῆς, ὅπως εἶχε

γίνει πρὶν πέντε χρόνια, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία τῶν βέηδων μὲ τὴ ρουμανικὴ κυβέρνησι, δὲ θὰ ἀπέδιδε»¹⁰⁹.

Σοφά, λοιπόν, εἶχε ἐκτιμήσει τὴν ἐθνικὴ κατάστασι στὴν ἀπόμακρη ἐκείνη περιοχὴ ἐνωρίτερα ὁ Βέγαρν σημειώνοντας ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε ἐκεῖ τοὺς ὀρθοδόξους Ἀρβανίτες καὶ τοὺς Βλάχους σὲ ἐτοιμότητα, ἂν καὶ στοὺς ξένους παράγοντες αἰσθητὸς ἦταν καὶ ὁ ἰταλικὸς. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Δυρράχιο παρατηρεῖ: «Ἡ πόλις μπορεῖ νὰ εἶναι ἰταλική, τὸ προάστιο ὁμως εἶναι ἑλληνικόν. Σὲ ὄλα τὰ ὑπαίθρια καφενεῖα μιλοῦν ἑλληνικά... Ὅλο τὸ ἐμπόριο τῆς νότιας Ἀλβανίας τὸ εἶχαν τότε στὰ χέρια τους (οἱ Κουτσόβλαχοι)... Τὸ Δυρράχιο ἦταν τὸ φυσικόν τους λιμάνι γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τὸν Ἀγκώνα, τὴ Ραγούζα ἢ τὴ Βενετία. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάστασι οἱ Βλάχοι αὐτοί, ποὺ ἀγωνίστηκαν μὲ τὸ πούγκι τους καὶ τὸ αἷμα τους γιὰ τὴν ἐλευθερία, μετανάστευσαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ βασίλειον... Μολαταῦτα, ἕναν αἰῶνα μετὰ τὸ Δυρράχιο παραμένει κουτσοβλάχικο λιμάνι...»¹¹⁰.

Τὴν ἐνοπλιὴ δράσι καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀρωγὴ τῶν Βλάχων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ μάλιστα τὴν ἀποκατάστασι στὰ ἱστορικὰ του ὄρια ἐπισημαίνει καὶ ὁ Edmond Bouchié de Belle: «Κτηνοτρόφοι τῆς Ἀνωβλαχίας (τῆς Πίνδου) εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀρχίζουν τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐφεξῆς αὐτοὶ παρέχουν στὴν Ἑλλάδα ὀνομαστοὺς ἀρχηγούς. Οἱ δὲ πλούσιοι Βλάχοι μὲ τὶς δωρεές τους συμβάλλουν στὴν ἐξάπλωσι τῆς "Μεγάλης Ἰδέας"»¹¹¹.

Βέβαια τὸν ἐθνισμὸ τους διαδηλώνουν ὄλοι γενικὰ οἱ Βορειοηπειρωτὲς μὲ τὴν ἀδιάλειπτη καὶ πολυσχιδὴ ἀντίστασι κατὰ τῶν Τούρκων. Πράγματι πρωτοστατοῦν στὸν ἀντιτουρκικὸ ἀγῶνα τοῦ Γεωργίου Καστριώτη-Σκεντέρμπε, ποὺ ἐπάξια κατέχει λαμπρὴ θέσι στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία καὶ λογοτεχνία, ἐνῶ ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς¹¹², οἱ ὁποῖοι σήμερα μὲ προφανὴ σκοπιμότητα τὸν προβάλλουν σὰν ἐθνικὸ τους ἥρωα. Ὅμως πηγές τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ διόλου φιλελληνικὲς δὲν σχετίζουν αὐτὸν μὲ τοὺς Ἀλβανούς, ποὺ οὔτε κἀν μνημονεύονται, ἀλλὰ μὲ τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο, ἀκριβῶς δὲ μὲ τὴν Μακεδονία. Ὁ πάπας Πίος ὁ Β' (1405-1464), ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Πικκολόμινι, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους λατινιστὲς τοῦ αἰῶνα του, γνωστὸς στὴν φιλολογία ὡς Αἰνεῖας Σίλβιος, διάσημος ρήτορας καὶ ἐπιδέξιος διπλωμάτης, ἐπίδοξος δὲ ἀρχηγὸς ἀντιτουρκικῆς σταυροφορίας, ἀφοῦ εἶχε ἐξετάσει ἐμπεριστατωμένα τὴν κατάστασι στὴν χερσόνησο τοῦ Αἴμου, στὰ Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς του τοποθετεῖ τὸν Σκεντέρμπε στὴν Μακεδονία, στὴν ὁποία ἄλλως τε ὀφείλει καὶ τὸ παρωνύμιόν του Ἰσκεντέρ (= Ἀλέξανδρος). Ὁ πάπας Πίος, μολονότι ἀναφέρει ἐπὶ μέρους ἑλληνικὲς περιοχές, Πελοπόννησο, Ἀττικὴ, Βοιωτία, Ἀκαρνανία, Ἡπειρο, Μακεδονία, καὶ ξένες χῶρες μὲ παλαιότερη καὶ σύγχρονη ὀρολογία Βοσνία, Σερβία, Βουλγαρία, Βλαχία (Δουνάβεως, Ρουμανία) κ.ἄ.,

ἀγνοεῖ Ἀλβανία καὶ Ἀλβανούς: «... Non omnia quae Turcae occupant in Europa Venetorum erunt... Peloponnesus illis cedet, et fortasse Beotia atque Attica, et in Acarnania, et in Epiro pleraque loca, quae mari cohaerent. In Macedonia Georgius Scanderbechius primas partes sibi vendicabit; in aliis Graeciae regionibus non deerunt Graeci nobiles, qui Turca ejecto tyrannidem occupent, quibus necesse erit libertatem relinquere. Reliqua quae vergunt in Danubium ut est Bulgaria, quae olim inferior Mysia dicta est, et Rascia quae superior, et Servia, et Bosna, et ultra Danubium, Valachia, quam prisci Datiam vocavere in solo Sarmatico, sive, ut quidam volunt, Scythico, usque ad Euxinum pontum, cuncta ad Hungaros pervenient, quorum aliquando fuere possessio» (σελ. 617)¹¹³.

Ἔτσι τεκμηριώνεται θαυμάσια ἢ πληροφορία, πού ἔδωσε γιὰ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ Γεωργίου Καστριώτη - Σκεντέρμπεη στὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰώνα ὁ Ἰούλιος Πίσκος: «Οἱ Καστριῶται, ἔλκοντες τὸ γένος, ὡς λέγεται, ἐξ Ἡμαθίας τῆς Μακεδονίας, ἐδέσποζον τῆς περὶ τὴν Κρούϊαν χώρας καὶ τινος μερίδος τῆς ἐπαρχίας Δίβρης»¹¹⁴.

Ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου Καστριώτη τὸ 1468 δὲν σημαίνει τὸ τέλος ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ γενικὰ τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων, μόνων ἢ μὲ τὴν ἐνεργὴ συμπαράσταση καὶ ἀρωγὴ γειτόνων, καθὼς καὶ ὑπερποντίων δυνάμεων, Βενετῶν, Ἰσπανῶν κ.ἄ. Ἡ πολεμικὴ δράση τῶν Βορειοηπειρωτῶν εἶναι ἐντονη τόσο στὴν ἀπόμερη γενέτειρα ὅσο καὶ στὰ ἀπόμακρα μέλη τῆς διασπορᾶς τους. Ἦδη τὸ 1463 στὸ νότιο ἀκρότατο σημεῖο τῆς χερσονήσου, στὴν Μάνη, κατὰ τὸν πρῶτο τουρκοβενετικὸ πόλεμο (1463-1479) ἐπαναστατοῦν οἱ Πέτρος Ράλλης καὶ Μιχαὴλ Μπούας. Τὸ δὲ 1479 συμμετέχει καὶ ὁ ἀρματολὸς Κροκόδειλος Κλαδάς. Ὁ τελευταῖος μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος, τὴν ὁποία ἀποδίδει σὲ βενετικὴ προδοσία, ἀν καὶ τιμᾶται ἀπὸ τὴν Βενετία, μὲ τὴν ἀναγόρευσίν του ὡς ἀρχηγοῦ τῶν «στρατιωτῶν», μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ παρασήμου τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τοῦ χρυσοκέκτητου μανδύα καὶ τὴν παραχώρηση κτημάτων γιὰ τιμάρια, συνεχίζει τὴν ἐπανάσταση. Ἀνασυγκροτεῖ τὸ σῶμα του καὶ σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καταλαμβάνει ὅλα τὰ φρούρια καὶ τοὺς πύργους τῆς Μάνης ἀπομακρύνοντας τὶς τουρκικὲς φρουρὲς. Οἱ ἐπιτυχίες του ἔχουν τὸν ἀντίκτυπο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἐκδηλώνονται ἐξεγέρσεις. Ὡστόσο ἡ ἀποχὴ τῆς Βενετίας καὶ ἡ ἀνιση ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Τούρκους ἐπιβάλλουν τὴν ἀναγκαστικὴ καταφυγὴ του στὴν Νεάπολη, χωρὶς νὰ μειώσουν τὴν ἀγωνιστικότητά του. «Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1481 - γράφει ὁ Στέφ. Ἰ. Παπαδόπουλος - ὁ Κλαδάς μὲ τὸν Καστριώτη (γιὸ τοῦ Γεωργίου, Ἰωάννη) καὶ μὲ ἀρκετοὺς ἀνδρὲς μεταφέρονται ἀπὸ 4 γαλέρες τῆς Νεάπολης καὶ ἀποβιβάζονται στὰ ἠπειρωτικὰ παράλια. Προχωροῦν κατόπιν πρὸς τὴ Χιμάρρα, ὅπου ξεσηκώνονται ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ τῆς περιοχῆς, παίρνουν τὰ ὄπλα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν πλοίων κυριεύουν τὸ φρούριον τῆς Χιμάρρας...»¹¹⁵.

Οί επαναστάσεις τῶν Βορειοηπειρωτῶν διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ὁποιοσδήποτε ἐπιπτώσεις. Ἄλλως τε ἀποβαίνουν καὶ ἀναπόφευκτες. «Τὸ 1565 οἱ Χιμαριῶτες, μὴ ἔχοντας νὰ πληρώσουν τὸ χαράτσι καὶ μὴ θέλοντας νὰ παραδώσουν τὰ παιδιά τους στὸ παιδομάζωμα, σήκωσαν ἀνταρσία κατὰ τῆς Πύλης. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἔφθασε ἐκεῖ μὲ στόλο ὁ Πιαλὴ πασᾶς καὶ ἀποβίβασε 8.000 ἄνδρες, γιὰ νὰ τοὺς ὑποτάξῃ. Οἱ Χιμαριῶτες ὁμως τραβήχθηκαν στὰ βουνὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸν κλεφτοπόλεμο καὶ τίς ἐνέδρες, προξένησαν πολλές ἀπώλειες στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ἀποχωρήσουν»¹¹⁶.

Ἡ Βενετία ἐνωρὶς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ πικρία καὶ ἡ δυσαρέσκεια τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καθιστοῦσε ἀνέφικτη τὴν ἐπανάκτηση, ἔστω καὶ μερική, τῆς παλαιότερης ἡγεμονιστικῆς καὶ ἐμπορικῆς παρουσίας της στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ ἔσπευσε στὴν ἐξασφάλιση τῆς συμπράξεως Ἑλλήνων ὀνομαστῶν, ὅπως τῶν Πέτρου Λάντζα, Χριστοφóρου Κοντοκάλη, Μέξα Γκέρμπεση, Θωμᾶ Πλέσα, Προγόνη Σνάτη, Μανόλη Μόρμορη, κατὰ κανόνα ἀπώτερης βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία ἦταν καὶ προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐδραίωση μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς κινήσεως στὴν Βόρειο Ἡπειρο, μὲ πρῶτιστο μέλημα τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ μεγαλύτερου στρατιωτικοῦ ἐρείσματος τῶν Τούρκων στὴν περιοχὴ, τὸ φρούριο τοῦ Σοποτοῦ. «Καὶ ἡ πτώση - γράφει ὁ Ἰ. Χασιώτης - τοῦ Σοποτοῦ, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὶς 10 Ἰουνίου τοῦ 1570, ἀποτέλεσε ὄχι μόνον τὸν πρῶτο καρπὸ τῆς συνεργασίας τῶν Ἑλλήνων - τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Χιμάρας καὶ τῶν «στρατιωτῶν» τῆς Κέρκυρας - μὲ τοὺς Βενετούς, ἀλλὰ καὶ μίαν ἀπὸ τίς πρῶτες σοβαρὲς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τῶν χριστιανῶν στὸν κυπριακὸ πόλεμο»¹¹⁷.

Τὸ ἐπίτευγμα τοῦτο τῆς διμεροῦς ἐνώσεως χριστιανικῶν δυνάμεων προὐδεῖται ἄριστα γιὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο καὶ πλατύτερης ἀπηχίσεως κατόρθωμα, τῆς συντριβῆς τοῦ στόλου τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ μένει στὴν ἱστορία ὡς νίκη στὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, τὸ 1571. Γίνεται ἀληθινὸ ὄροσημο ἀγώνων, διότι ἀπομυθοποιεῖ τὸ ἀήττητο τῶν Τούρκων καὶ ἐντείνει τὴν ἀγωνιστικὴν διάθεση τῶν Ἑλλήνων τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν καὶ τῆς διασποράς. Μεταξὺ τῶν πρωτοπόρων ἀγωνιστῶν διακρίνονται δυνατὲς μορφές τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως συνοπτικὰ ἀναφέρει ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἄμαντος: «Ἄλλ' ἢ ἦττα τῶν Τούρκων ἔδωκεν, ὅπως εἶπομεν, πολὺ θάρρος εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος μεγάλην κίνησιν ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, τὴν ὁποίαν ἐσχεδίαζε νὰ ὀργανώσῃ εἰς σταυροφορίαν ὁ ἐκ Παλαιολόγων προερχόμενος δούξ τοῦ Nevers Κάρολος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐκινήθη εἰς Κύπρον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, ὁ Ἀχριδῶν Ἀθανάσιος, ὁ Τυρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος, ὁ Μονεμβασίας Μακάριος, ὁ Λαρίσσης Διονύσιος, ὁ

Ναυπάκτου Γαβριήλ και άλλοι. Είναι χαρακτηριστική ή έθνικη κίνησης τών εκκλησιαστικῶν ἀρχηγῶν»¹¹⁸. Νεώτερες δὲ ἔρευνες στὰ ἰσπανικά ἀρχεῖα ἐπαυξάνουν τὸ ἱστορικὸ ὕλικό, ποὺ ἀφορᾷ στὶς ἐξεγέρσεις τῶν Βορειοηπειρωτῶν μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Ἰωακείμ στὴν Βόρειο Ἡπειρο¹¹⁹ κατὰ τὰ ἔτη 1572-1576.

Οἱ Βορειοηπειρωτῆς εἶναι πάντοτε παρόντες στὰ προεπαναστατικά κινήματα καὶ πολὺ περισσότερο στὴν πανεθνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, στὴν ὁποία ἡ συμβολή τους ἀξιολογεῖται ὡς ἀδιαμφισβήτητα ὑπέροχη¹²⁰, τόσο μὲ τὰ ὄπλα ὅσο καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ τὶς τεχνικὲς γνώσεις σὲ ὀχυρωματικά καὶ πολιορκητικὰ ἔργα, τομεῖς πράγματι ζωτικῆς σημασίας, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦλάχιστον γιὰ τοὺς Κώστα Χορμόβα καὶ Κώστα Λαγουμιτζί¹²¹. Γιὰ τὸν δεύτερο ὁ Μακρυγιάννης μᾶς πληροφορεῖ γράφοντας σχετικὰ μὲ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως: «Ἦταν μαζί μ' ἐμένα οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μὲ τὸν Κώστα Λαγουμιτζί, καὶ χωρὶς ν' ἀγωνιζόμαστε ἐμεῖς, τὸ κάστρο θὰ κιντύνευσεν καὶ θὰ παραδόνεταν πρὸ καιροῦ». Εἰδικὰ δὲ τὸν Βορειοηπειρωτὴ συναγωνιστὴ του ὁ Μακρυγιάννης ἀναγράφει ὡς ἑξῆς: «Ὅταν κολλήσαμεν εἰς τὸ κάστρο, βαστούσαμεν καὶ τὸν μαχαλὰ τῆς Πλάκας ὡς τὴν Ἀρβανίτικη πόρτα. Ἀπὸ κάτω τὸ κάστρο εἰς τὰ σπίτια ἦταν μία ἐκκλησία καὶ τῆς ἔδεσε λαγούμι ὁ ἀθάνατος περίφημος Κώστας Λαγουμιτζίς, γενναῖος καὶ τίμιος πατριώτης - καὶ μὲ τὴν τέχνη του καὶ μὲ τὸ ντουφέκι του ὡς λιοντάρι πολέμαγε διὰ τὴν πατρίδα. Ἦμαστέ μαζί κι' ἀγωνιζόμαστε ὡς ἀδελφοὶ νύχτα καὶ ἡμέρα. Καὶ δουλεύαμεν μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀγαθοὺς Ἀθηναίους καὶ φκιάναμεν τὰ λαγούμια καὶ ἤμαστέ ὅλοι πάντα ἀγαπημένοι κι' ἐνωμένοι. Εἰς τὸ Μισολόγγι καὶ παντοῦ αὐτὸς ὁ γενναῖος ἀντρας θάματα ἔχει κάμει. Πατρίδα, τοῦ χρωστᾷς πολὺ αὐτηνοῦ τοῦ ἀγωνιστῆ. Θησαυροὺς τοῦ δίνει ὁ Κιτάγιας νὰ γυρίσῃ διὰ σένα, πατρίδα, ὅλα τὰ καταφρονεῖ». Ἐξ ἄλλου ὁ Σουρμελής διασώζει τὰ ἑξῆς λόγια τοῦ Κιουταχῆ γιὰ τὸν Κώστα Λαγουμιτζί: «Ἄν εἶχα ἔδικόν μου τὸν ὑπονομοποιὸν τοῦ Φρουρίου, ἤθελα τὸν ἀνταμείψω μὲ τόσον χρυσόν, ὅσον βάρος ζυγίζει τὸ σῶμα του»¹²².

Μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἰδρυση ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους ἡ Βόρειος Ἡπειρος μαζί μὲ πολλὰ καὶ μεγάλα τμήματα τῆς χερσονήσου καὶ τοῦ ἀρχιπελάγους ἔμεινε ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας παρὰ τὶς ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ πρώτου Κυβερνήτη Ἰ. Καποδίστρια. Οὔτε στιγμὴ, ἀλήθεια, εἶχε λησμονήσει τὴν γενέτειρα τῆς μητέρας του.

* Οἱ Βορειοηπειρωτῆς διατηρώντας ἀμείωτο τὸ θάρρος συνεχίζουν τὸν ἔνοπλο ἀγῶνα σὲ ὅλες τὶς μετέπειτα ἐπαναστάσεις τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων τελικὰ πολλοὶ ἀποκτοῦν τὴν ἐλευθερία μετὰ τοὺς νικηφόρους βαλκανικοὺς πολέμους 1912-1913. Ἀλλὰ ἡ Βόρειος Ἡπειρος ἐλευθερωμένη παραδίδεται ἀδόκητα καὶ ἄδικα σὲ νέο δυνάστη κηδεμονευόμενον ἀπὸ ξένες δυνάμεις. Γι' αὐτὸ οἱ Βορειοηπειρωτῆς μὲ τὴν ἐνεργὸν συναντίληψη γενναίων

ἀδελφῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατοῦν καὶ δημιουργοῦν τὴν Αὐτόνομη Ἡπειρο¹²³. Πάραυτα δὲ πάλιν οἱ διπλωματικὲς μηχανορραφίαι τῶν κηδεμόνων τῆς Ἀλβανίας καὶ οἱ ἀδυναμίες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους βαυκαλίζουν τοὺς Βορειοηπειρωτῆς ἀφήνοντας σὲ ἐκκρεμότητα τὸν καθορισμὸ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων¹²⁴. Οὐσιαστικά καὶ μακροπρόθεσμα μηχανῶνται τὴν μετατροπὴ τῆς κοιτίδας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς Βορείου Ἡπείρου, σὲ μειονότητα ἐντὸς κράτους, τοῦ ὁποῦ τὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὄρια χαράσσονται γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ξένων μελλοντικῶν συμφερόντων, ἐνῶ ὁ καθ' αὐτὸ ἐθνικὸς του χώρος καὶ πληθυσμὸς, ποὺ στεροῦνται στρατηγικῆς σημασίας, ἐγκαταλείπονται ἐκτὸς τῆς ἀλβανικῆς ἐπικράτειας.

Ἐν τούτοις ὁ ἐνεχυροῦχος, τὸ ἀρτιπαγὲς ἀλβανικὸ κράτος, ὑπερβαίνει τοὺς στόχους τῶν προστατῶν του καὶ γίνεται ἀδυσώπητο αὐτὴν μεταχείριση τῶν Βορειοηπειρωτῶν καὶ ἀδίστακτο στὴν ἀφελληνιστικὴ του ἐκστρατεία. Οἱ δοκιμασίαι κατὰ τὸν μεσοπόλεμο εἶναι ἐπώδυνες, ἀλλὰ οἱ Βορειοηπειρωτῆς κατορθώνουν νὰ ἐπιζήσουν καὶ μάλιστα νὰ συνεργήσουν στὴν συντριβὴ τοῦ φασιστικοῦ ἐπεκτατισμοῦ τοῦ Μουσσολίνι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἔπους¹²⁵, ἂν καὶ ταυτόχρονα ἀντιμετώπιζαν τοὺς Ἀλβανούς, ποὺ πολεμοῦσαν στὸ πλευρὸ τῶν φασιστῶν¹²⁶. Ἐπὶ πλέον πρωταγωνιστοῦν κατὰ τὴν Κατοχή: «Ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεως - διαβεβαιώνει ὁ δημοσιογράφος Russel Hill - περιορίσθη μόνον εἰς τὴν Νοτ. Ἀλβανίαν (Βόρ. Ἡπειρο). Πρὸς Βορρᾶν τοῦ ποταμοῦ Σκούμπη οὐδεμία ἀντίστασις ἐξεδηλώθη κατὰ τῶν Γερμανῶν»¹²⁷.

Ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι αἱματηρότατοι ἀγῶνες ἀντὶ τῆς ποθητῆς καὶ ὀφειλόμενης ἐλευθερίας μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιος πόλεμος «ἐπιβραβεύονται» μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἐνὸς στυγνοῦ καθεστῶτος, ὀλοκληρωτισμοῦ καὶ ἀθεΐας¹²⁸, ποὺ ἀπροσκόπει στὸν πλήρη ἀφανισμὸ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πραγματικὰ ἐπιφέρει αἰσθητὴ συρρίκνωση τῆς γνώσεως καὶ χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐξάλειψη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, παραχάραξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπαγόρευση τῆς θρησκευτικότητος, μείωση τῆς ἑλληνικότητος τοῦ χώρου. Ὡστόσο οἱ Βορειοηπειρωτῆς καὶ μὲ ἀγνοία τῆς γλώσσας τῶν πατέρων καὶ μὲ στέρηση τῆς λατρείας τοῦ Χριστοῦ οὔτε τὴν πίστη οὔτε τὴν ἐθνικότητα ἔχουν ἐγκαταλείψει, ὅπως περίτρανα ἀποκαλύπτουν οἱ μαρτυρικοὶ φυγάδες. Στὸ διάβα τῶν αἰώνων ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση ἀποτυπώνεται στὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, στὶς παραδόσεις, στὰ τραγούδια. Ὁ Ἀλέξ. Μαρμόπουλος τονίζει ὅτι «ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἀλβανοφώνων Χριστιανῶν πρὸς τὸ ἰδανικὸν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος γίνεται κατάδηλος εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Πάντα τὰ περιστατικὰ τοῦ ταραχώδους ἐθνικοῦ βίου ἀπὸ τοῦ 1716 εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάγεται ἓνα ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Κερκύρας, μέχρι τοῦ 1940, τοῦ ἔτους τοῦ τελευταίου θριάμβου, συγκινοῦν τὰ μύχια τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία συμπάσχει μὲ τὸ Ἔθνος εἰς τὰς ἀτυχίας του, χαίρει διὰ τὰς περιλάμπρους

νίκας τῶν ὄπλων του καὶ ἐξαίρει τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν ἡρώων ὀνομαστί»¹²⁹.

Τὴν ἔμπρακτὴ μέχρι αὐτοθυσίας καὶ ἐντελῶς αὐτοπροαίρετὴ ἔκφραση τῆς πλήρους συνειδήσεως τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἀλβανοφώνων, τῶν Ἀρβανιτῶν, ὅπουδήποτε καὶ ἂν ζοῦν, ἐπισημαίνει ὁ Κ. Χρ. Χρήστου, Ἀρβανίτης, μὲ παρρησία: «Εἶναι συγκινητικὸ, ὅτι στὸν πόλεμο τοῦ 1912-13 καὶ μετὰ, δεκάδες χωριανοὶ μας ξενιτεμένοι στὴν Ἀμερική, μόλις ἔμαθαν ὅτι ἡ πατρίδα τους ἀγωνιζόταν, τὰ παράτησαν ὅλα, διάσχισαν στεριὲς καὶ θάλασσες καὶ ἦρθαν ἐδῶ καὶ πολέμησαν νὰ ὑπερασπιστοῦν τὰ ἅγια χῶματα καὶ νὰ μεγαλώσουν τὴν πατρίδα τους... Στὴν ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔλαβαν μέρος ἑκατοντάδες ἀπὸ τὰ χωριά μας καὶ πολλοὶ χάθηκαν. Στὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας τοῦ 1940-41 ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀρβανιτῶν ἦταν ὀλόψυχη καὶ θαρραλέα. Τὰ μνημεῖα τῶν ἡρώων στὶς πλατεῖες τῶν χωριῶν, ὅπου ἔχουν στηθεῖ, εἶναι γεμάτα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων στοὺς ἀγῶνες τοῦ γένους μας...». Ἐν τῆι καταλήγει στὴν ἀλήθεια, «ὅτι ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Β. Ἡπείρου ἢ Ἑλλάδα τροφοδοτεῖται μὲ αἷμα ἑλληνικώτατο αἰῶνες τώρα»¹³⁰.

Ἐξ ἴσου μὲ τὸ σπαθὶ οἱ Βορειοηπειρῶτες διακρίνονται καὶ στὸν προφορικὸ καὶ γραπτὸ λόγο γιὰ τὴν ἀποσόβηση ἢ τουλάχιστον τὴν ἀναχαίτιση τοῦ ἀφελληνισμοῦ, συνάμα δὲ καὶ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σὲ ἐποχὴ πού «ὅλα τᾶσκιαζε ἡ φοβέρα καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά», ὅταν ὁ Τοῦρκος κατακτητὴς μὲ τὰ φανατισμένα ὄργανά του, τοὺς νεοφώτιστους μουσουλμάνους Γκέγκηδες, τοὺς Τουρκαλβανούς, μεταχειρίζεται ἀπάνθρωπα καὶ ἐξουθενωτικὰ τοὺς Βορειοηπειρῶτες, προβάλλει ὁ λόγος, ὁ ἀρματωμένος, οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Βορειοηπειρώτη-Μοσχοπολίτη Νεκταρίου Τέρπου. Πρόκειται γιὰ τὸν ἡγούμενο τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀρδενίτσας, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Γ. Βαλέτα εἶναι «ὁ δημοχαρέστατος καὶ ἀγωνιστικώτατος ἔθνοφωτιστὴς καὶ ἔθναπύτοκος, ὁ ἀσυμβίβαστος καὶ ἀδίσταχτος σπηλιτευτὴς τῆς τυραννίας, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος καὶ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κοσμοῦ τοῦ Αἰτωλοῦ, πού ἦρθε ἀκριβῶς στὴν ἴδια ἀκριτικὴ περιοχὴ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο τοῦ Τέρπου καὶ νὰ τὸ στεφανώσῃ μὲ τὸ μαρτύριό του»¹³¹.

Μὲ ἀφετηρία τὸ μοναστήρι τῆς Ἀρδενίτσας, πού στὰ χρόνια τῆς ἡγουμενείας του εἶχε γνωρίσει ἡμέρες ἀκμῆς καὶ ἀναδείχθηκε πνευματικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς, τῆς «ζώνης τῶν πρόσω», μὲ εὐρύτατο κοινωνικὸ, ἐκπαιδευτικὸ, φιλανθρωπικὸ καὶ ἔθνικὸ ἔργο, ὁ Τέρπος ἔκανε μεγάλες καὶ τολμηρότατες ἱεραποστολικὲς καὶ ἔθνοφωτιστικὲς περιοδεῖες. Διέσχισε πρὸς ὄλες τὶς κατευθύνσεις τὴν Β. Ἡπειρο καὶ κατέβαινε ἕως τὴν Ἄρτα καὶ τὰ Τρίκαλα.

Τὸ 1732 ὁ Τέρπος τυπώνει στὴν Βενετία τὶς διδαχὲς, τὰ «μιλήματα», κατὰ τὴν προτίμησή του, βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ἡ Πίστις», τὸ προσφιλέστερο πρᾶγματι ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας, οἱ ὁποῖοι μ' αὐτὸ διασώζουν τὸν ἔθνισμὸ καὶ τὴν πίστη τους. Θεωρεῖται ὡς μοναδικὸ φαινόμενο κυκλοφορίας καὶ πολυεκδοσίας σ' ὅλη τὴν νεοελληνικὴ βιβλιογραφία. Ἐνα περί-

που αιώνα γεμίζει τὸν Ἑλληνισμό με τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀγωνιστικὴ ἀδιαλλαξία του κατὰ τῆς τυραννίας καὶ στηρίζει τὸ κίνημα τῶν Νεομαρτύρων, ποὺ ἀνακόπτει τὸν ἐθνικὸ ἀφανισμό με τὴν περιστολὴ τῶν ἐξισλαμίσεων¹³². Ἐνθαρρύνει, ποδηγετεῖ καὶ ἀνοίγει διεξόδους. Προτείνει ποικίλες μορφές ἀντιστάσεως: «Πέρα θάλασσες, βουνά, σύνορα, πήγαινε σὲ ξένα βασίλεια, ἀλλὰ Τοῦρκος μὴ γένεσαι». «Μὴ φοβᾶσθε ἀπὸ ἐκείνους, ὅπου σᾶς βλάπτουν τὸ κορμί, διότι τὴν ψυχὴν σας δὲν δύνονται νὰ τὴν ζημιώσουν...». Ὑποδεικνύει καὶ τὴν τελικὴ ἔκβαση. Παίρνοντας τὸ «σκουτάρι, ἦγουν τὴν στερεάν σας πίστιν, με τὴν ὁποῖαν θέλετε δυνηθῆ νὰ σβέσετε ὄλες τὲς σαῖτες τοῦ πονηροῦ διαβόλου... δράμετε νὰ ἰδεῖτε τὴν παρηγορίαν σας καὶ με θάρρος νὰ γρικᾶτε τὴν ἐλευθερίαν σας»¹³³.

Μὲ τὴν τελευταία λέξη, ἐλευθερία, ἀπαξ λεγομένη, ὁ Τέρπος ἀποβαίνει μακρινὸς πρόδρομος τοῦ Ρήγα στὴν διακήρυξή του «καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή», πρὸ πάντων δὲ ἄξιος συνεχιστὴς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ποὺ τόσο πρῶϊμα ἔδινε παραστατικὰ τὴν συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Ἐσεῖς - φωνάζει στοὺς ὑπόδουλους ὁμοεθνεῖς του - εἰσθε τὸ γένος ἐκεῖνο τὸ περιφρονημένο τῶν Ρωμαίων, τὸ ὁποῖον ἐκυρίευσεν ὅλην τὴν οἰκουμένην με τὴν δύναμιν τῶν ἀρμάτων. Ἡ πρώτη μοναρχία τῶν Περσῶν μετετέθη εἰς Αἰγυπτίους, ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους εἰς Μακεδόνας, οἱ ὅποιοι ἦσαν Ἕλληνες, τὸ γνήσιον γένος σας. Ἀπὸ ἐκείνους δὲ εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔσεῖς καὶ κρατᾶτε καὶ λέγεσθε. Ἐσεῖς εἰσθε ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων οἱ πατέρες ἐφώτισαν τὴν οἰκουμένην, τὴν ὀρθοδοξίαν τῆς Χριστοῦ πίστεως. Τὰ λείψανα εἰσθε ἔσεῖς τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων, ἔσεῖς τὰ λείψανα τῆς ὀρθοδοξίας»¹³⁴.

Ὁ Νεκτάριος Τέρπος δὲν λησμονεῖ οὔτε μιὰ στιγμή διὰ τὴν ὁμογενεῖς καὶ ὁμόθηρσκόι του ἐξισλαμίσθησαν, «ἐτούρκεψαν». Πονεῖ βαθιὰ καὶ σπεύδει ἀφοβα κοντὰ τους: «Στὸ Τραγότι, κοντὰ στὸ Ἐλβασάν, τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1724, μέσα στὰ χιόνια πῆγε στὴν ἐκκλησία νὰ κηρύξει καὶ βρῆκε μόνο γυναῖκες. Οἱ ἄντρες ὅλοι εἶχαν τουρκέψει. Μίλησε σκληρὰ, κατηγορήσε καὶ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴ θηριωδία τους καὶ τοὺς ἀλλαξόπιστους, ποὺ «διὰ ὀλίγην δόσιν χαρατζίου» ἀπαρνήθησαν τὴν πίστη τους. Ὑστερ' ἀπ' τὴν ὁμιλία, προδομένος ἀπὸ κάποιους προσκυνημένους, πιάστηκε, δάρθηκε ἀνελέητα, βασανίστηκε σκληρὰ. Φρίκη προκαλεῖ ἡ περιγραφή τοῦ ξυλοδαρμοῦ του»¹³⁵. Ὅμως δὲν μνησικακεῖ. Γεμάτος συγκατάβαση καὶ φιλευσπλαχνία ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἀνάνηψή τους. Ἀπευθυνόμενος στὸν ἐξισλαμισμένο προσφέρει τὴν διαβεβαίωση: «Καὶ ἂν ἐγελάσθης καὶ ἔγινες Τοῦρκος, γύρισε, ὁ ἀφέντης μας Χριστὸς σὲ θέλει καὶ σὲ συγχωρᾶ...»¹³⁶.

Ἡ προστασία ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμό, ποὺ συνεπάγεται ἀπώλεια καὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, λαμβάνει κατεπείγουσα καὶ πρωταρχικὴ προτεραιότητα στοὺς ἀγῶνες καὶ ἀγωνίες τοῦ Τέρπου. Ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ σὲ σπάνια περίπτωσι ἀλλαξογλωσσιὰ, καθὼς καὶ ἡ συνηθέστερη γλωσσικὴ ἐπι-

μειξία, όταν δέν συνοδεύεται από τήν ἀρνησιθρησκία, ἀφήνει ἀνεπηρέαστο τὸ ἔθνικὸ φρόνημα. Αὐτὸ βεβαιώνει ὁ βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς Κωνσταντῖνος Πηχεών: «Εἶναι οἱ ξενόγλωσσοι ἐκεῖνοι, διὰ τοὺς ὁποίους δέν ἤμποροῦμεν νὰ κρύψωμεν τὸν θαυμασμόν διὰ τήν ἀνεπηρέαστον καὶ ἀμετάτρεπτον ἑλληνικὴν συνείδησιν, ποὺ ἐπέδειξαν, διὰ τὸ σταθερὸν καὶ ἡρωϊκὸν φρόνημα, τὸ ὁποῖον ἀντέταξαν, διὰ τὸ ἀκατάβλητον θάρρος, μὲ τὸ ὁποῖον ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος αὐτῶν ἠγωνίσθησαν καὶ ἐθυσιάσθησαν»¹³⁷. Ἐξ ἄλλου παράδειγμα ὀλοζώντανο καὶ πειστικὸ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Νεκτάριος Τέρπος, ποὺ κατάγεται ἀπὸ ἐκλατινισμένους καὶ ἐξαλβανισμένους προγόνους, ποὺ ἀποκαλοῦνται Ἀρβανιτόβλαχοι, ἀλλὰ πάντοτε ἀκραιφνεῖς Ἕλληνες.

Τὴν ἀνάσχεση τῆς γλωσσικῆς ἀφελληνίσεως παράλληλα μὲ τὴν διαφύλαξη τῆς πίστεως, τῆς ὀρθοδοξίας, θέτει ὡς διττὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, τὴν ὁποία καὶ θυσιάζει, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, μισὸ αἰῶνα μετὰ τὸν Τέρπο. Ὁ νεομάροτύς Κοσμᾶς, ποὺ ἀνήκει ἐπίσης στὸν πολυβασανισμένο¹³⁸ βορειοηπειρωτικὸ Ἑλληνισμό, πασχίζει γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους ἐξηγώντας μὲ σαφήνεια καὶ ἀπλότητα τοὺς λόγους: «Τὸ σχολεῖον φωτίζει τοὺς ἀνθρώπους, ἀνοίγει τὰ μάτια τῶν χριστιανῶν. Καὶ σεῖς γονεῖς νὰ στέλλετε τὰ παιδιὰ σας εἰς τὰ σχολεῖα καὶ νὰ τὰ παιδεύετε μὲ χριστιανικὰ ἥθη. Ἀμαρτάνετε πολὺ νὰ τὰ ἀφήνετε ἀγράμματα καὶ τυφλά... Νὰ μαζωχτήτε ὄλοι. Νὰ κάνετε ἓνα σχολεῖον κοινό, νὰ βάλετε ἐπιτρόπους νὰ τὸ κυβερνοῦν... Δέν βλέπετε ὅτι ἀγρίεψε τὸ γένος ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ ἐγίναμεν ὡς θηρία;»¹³⁹.

Μὲ τὴν ἴδρυση σχολείων συντηρεῖται καὶ διαδίδεται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ταυτόχρονα στερεώνεται ἡ χριστιανικὴ πίστη. Τὴν κοινότητα τῆς γλώσσας, ποὺ διευκολύνει πέρα τῶν ἄλλων καὶ τὴν ἔθνικὴ ἐνότητα, προωθοῦν μετέπειτα καὶ μάλιστα συγγραφικὰ καὶ διδακτικὰ οἱ βορειοηπειρωτῆς Θεόδωρος Καβαλλιώτης καὶ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης. Μὲ τὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ ὀ πρώτου καὶ τὴν τετράγλωσση μέθοδο ὁ δεύτερος «ἐφοδιάζουν τοὺς νέους μὲ ἓνα ἔγχειρίδιο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ ἔργου τοὺς στοχεύουν στὴ μετάδοση ἐνὸς κυρίαρχου τρόπου σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης παράδοσης»¹⁴⁰.

Ἡ γενέτειρα τῶν διαφωτιστῶν αὐτῶν καὶ ὑπερμάχων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἡ Μοσχόπολη¹⁴¹ μὲ τὶς εἴκοσι ἐκκλησιές¹⁴², τὰ λαμπρὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ὀπως ἡ ὀνομαστὴ Νέα Ἀκαδήμειά της¹⁴³, τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο¹⁴⁴ στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο, τὶς πλούσιες βιβλιοθῆκες¹⁴⁵, δέν εἶναι μόνον θρησκευτικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τῆς Β. Ἡπείρου, ἀλλὰ ἐξελίσσεται σὲ σπουδαῖο καλλιτεχνικὸ¹⁴⁶, ὀικονομικὸ, ἐμπορικὸ, βιοτεχνικὸ¹⁴⁷, ὀπου ἀφθονοῦν τὰ δημιουργήματα τῆς ξυλογλυπτικῆς τέχνης, τῆς ἀγιογραφίας, τῆς χρυσοχοικῆς, τῆς ὀφαντουργικῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κ.ἄ.

Ἀνάλογα κέντρα πολυσχιδοῦς ἀκτινοβολίας ἀκμάζουν πολλὰ στὴν Βόρειο Ἡπειρο, Κορυτσά, Ἀργυρόκαστρο, Ἀγιοι Σαράντα, Πρεμετή, Τεπελένι,

Αύλώνα, Βεράτι, Έλβασάν, Δυρράχιο κ.ά. Από πόλεις και χωριά, καθώς και από παροικίες του έξωτερικού καταφθάνουν στην ελεύθερη μικρή Ελλάδα μετά την επανάσταση του 1821 φωτισμένοι και γενναιόδωροι Βορειοηπειρώτες, για να συμβάλουν στην οργάνωση και στον εκσυγχρονισμό του νεοελληνικού κράτους¹⁴⁸ σε όλους τους τομείς, διοίκηση, παιδεία, επιστήμη, είτε με τις πνευματικές δυνάμεις τους είτε με τεράστια έμβασματα, στα όποια όφειλουν την παρουσία τους ή Ακαδημία Αθηνών, το Ζάππειο, τα Αρσάκεια, το Αστεροσκοπείο και τόσα άλλα¹⁴⁹. Βέβαια δεν παραμελούν να φανούν έξ ίσου πατριώτες και προς τις μικρές γενέτειρές τους ή συνηθέστατα των γονέων τους στην Β. Ήπειρο¹⁵⁰, όπου ιδρύουν σχολεία, βιβλιοθήκες, εύαγγι ιδρύματα, από τα όποια έπωφελούνται και αλλόγλωσσοι και αλλόθρησκοι και άλλοεθνεῖς. Εύστοχα τονίζει ο διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Κλ. Τσούρκας τα έξης: «Διά την Αλβανίαν τέλος είναι πρωτόν να αναφέρωμεν ότι μέχρι και μετά το 1913, όποτε ή μαρτυρική Βόρειος Ήπειρος απεσπάσθη από την Ελλάδα, δεν υπήρχαν άλλα άνώτερα ή κατώτερα σχολεία πλην των έλληνικών. Εἰς τα Ιωάννινα, την Κορυτσάν και το Αργυρόκαστρον έξεπαιδεύθησαν όλοι οἱ διοικήσαντες την Αλβανίαν μέχρι σήμεραν άρνησιπάτριδες και καιροσκόποι τύπου Φάν Νόλη, του έτέρου «Θρακός». Και διά το φαιδρόν του πράγματος, πρέπει να αναφέρω ότι ο πρώτος και μοναδικός Τουρκαλβανός φιλόσοφος Ναΐμ Φράσερι (1846-1900) ήτο μαθητής της Ζωσιμαίας Σχολής των Ιωαννίνων. Την πληροφορίαν αυτήν μάς δίδει το Δελτίον του ίδρυθέντος τῷ 1957 Πανεπιστημίου των Τιράνων (τεύχος 2ον, σελ. 3, 1959). Και με την ευκαιρίαν αυτήν άς μνημονευθῆ ότι εἰς το Πανεπιστήμιον των Αθηνών έσπούδασαν μέχρις έσχάτων όλοι εκείνοι οἱ Αλβανοί, οἱ πρωτοστατήσαντες εἰς την ίδρυσιν του αλβανικού κράτους»¹⁵¹.

Την ευεργετική επίδραση των έλληνικών εκπαιδευτικῶν και πνευματικῶν ιδρυμάτων της Β. Ήπειρου στους Αλβανούς, συνάμα δέ την έλληνικότητά της, όμολογεῖ ο κατ' έξοχήν έθνικιστής και μέγας άγωνιστής της Αλβανίας Basri-Bey: «Nous reconnaissons le caractere grec de l' Albanie meridionale ou l' oeuvre seculaire civilisatrice de ses ecoles domine aussi bien au point de vue moral qu' au point de vue nationale»¹⁵².

Όμως το αλβανικό κράτος, στο όποιο προσδέθηκε ή Β. Ήπειρος¹⁵³ λόγω συγκυρίας ξένων συμφερόντων, άχάριστα και παράνομα και κατά παράβαση διακρατικῶν και διεθνῶν συμβάσεων και συμφωνιῶν, μάλιστα και αποφάσεων του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης¹⁵⁴, επιδίδεται στην ώμότερη μεταχείριση των Βορειοηπειρωτῶν, ιδίως των νέων, τους όποιους επί αιώνα περίπου άφελληνίζει επίμονα, συστηματικά, ολοκληρωτικά. Επί πλέον έξωθει αυτούς έναντίον των ελευθέρων Ελλήνων με άναγνώσματα μισελληνικά ή καταδικάζει σε πλήρη άγνοια του Ελληνισμού. Κατά την πρόσφατη επίσκεψη του δημάρχου Αθηναίων στα Τίρανα ή δημοσιογράφος Εύαγγελία Γλύκου,

ερωτώντας Βορειοηπειρωτόπουλο τι γνωρίζει για την Ελλάδα, έλαβε την απάντηση: «τίποτα»¹⁵⁵! Ένωρίτερα δέ ο Κώστας Π. Βλάχος είχε καταγγείλει χειρότερα: «Εύθις μετά τόν αποχαρακτηρισμό τῆς Ἀλβανίας ὡς ἐχθρικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, στὴν ἑφημερίδα «Ζέρι ι πόπουλιτ», ὄργανο τοῦ Ἀλβανικοῦ Κόμματος Ἐργασίας, γράφτηκε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μειονότητα τῆς Ἀλβανίας ἔχει δικαίωμα «νὰ ἀναπτύξει καὶ νὰ διαφυλάξει τὴ μητρικὴ τῆς γλῶσσα, τὴν ἐθνικὴ τῆς ταυτότητα καὶ τοὺς ψυχικοὺς δεσμοὺς τῆς μὲ τὸ ἔθνος τῆς». Στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὁμοίως, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ ἑλληνόπουλα τῆς Ἀλβανίας - μεταφράσεις στὴν ἑλληνικὴ τῶν ἀντίστοιχων ἀλβανικῶν - ὄχι μόνο δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν ὁμογενῶν μας καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὸν ἐθνικὸ κορμό, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὰν κι' αὐτὴ ποὺ ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸ σχολικὸ βιβλίο «Λογοτεχνικὰ Ἀναγνώσματα γιὰ τὴν ὀγδοῦντάξου τάξη τοῦ ὀχτατάξιου σχολείου», 1985: «Χριστὸς εἶναι φανταστικὸ πρόσωπο τῶν θρησκευτικῶν παραμυθιῶν. Δὲ γεννήθηκε καὶ δὲν ἔζησε ποτέ, κι' ὅ,τι λέγονται γιὰ τὴ γέννηση ἢ τὴ ζωὴ του, εἶναι μόνο παραμύθια...»

Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι μετὰ τὴν ἄρση τοῦ ἐμπολέμου καὶ τὴν ἐπικείμενη ἐπίσκεψη τοῦ Ἑλληνα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν στὴ γειτονικὴ χώρα, θὰ χορηγηθοῦν καὶ στὰ ἑλληνόπουλα τῆς Ἀλβανίας τὰ ἑλληνικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὶς διεθνεῖς συμβάσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ δικαιώματα τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων»¹⁵⁶

Μάταιες ἐλπίδες¹⁵⁷. Οὔτε ἀνέγερση Μνημείου πεσόντων τὸ 1940 στὰ βορειοηπειρωτικὰ βουνὰ ἐπέτρεψαν οἱ Ἀλβανοί, ἐνῶ ὑφίσταται ἐπιβλητικώτατο Ἰταλικὸ Στρατιωτικὸ Κοιμητήριον... στὴν Ἀλβανία¹⁵⁸! Πόσο πικρότερα θὰ ἐπανελάμβανε ὅσα εἶχε ἐκστομίσει ἕξ αἰτίας τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα κατὰ τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων ὁ πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας «Ἑλληνισμός», ὑπέρμαχος τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, ἀγωνιστὴς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Νεοκλῆς Καζάζης: «Αἶσχος εἰς λαὸν διασκεδάζοντα, μίαν μόνην ἀπόλαυσιν αἰσθανόμενον, τὸν παρασιτισμὸν εἰς βάρος τοῦ δημοσίου ταμείου...»¹⁵⁹.

Πρὸ διετίας, ὁ δημοσιογράφος Γ. Μασσαβέτας σὲ ἄρθρο του ἐπιγραφόμενο «Τοὺς ξεχάσαμε» καὶ ἀναφερόμενο στοὺς Βορειοηπειρωτῶτες ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Τὸ λάθος - γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τὸ ἔγκλημα - σὲ βάρος τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ζεῖ στὸν 20ὸ αἰῶνα χωρὶς κανένα ἀνθρώπινο δικαίωμα, εἶναι ἡ χρόνια σιωπὴ. Σιωπᾶ μὲ τὸ παιχνίδι τῶν διεθνῶν σκοπιμοτήτων ἢ ἐπίσημη πολιτεία. Σιωπᾶ μέσα στὴν ἡλίθια ἀντίληψη πὼς ὅ,τι κόκκινο εἶναι ὠραῖο ἢ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ μας ἡγεσία. Κι' ἐνῶ ἐδῶ λέγονται διάφορα ὠραῖα περὶ ὀρθοδοξίας καὶ μαρξισμοῦ, ἐκεῖ, ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἑλληνες δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα οὔτε νὰ ψάλει παπᾶς στὸν γάμο τους...»¹⁶⁰.

* Ο πυρήνας του κειμένου υπήρξε το περιεχόμενο της διαλέξεως, που έδωσα την Πέμπτη 26 Οκτωβρίου 1989, ώρα 7 μ.μ., στη μεγάλη αίθουσα του Πολεμικού Μουσείου, με οργανώτρια την Έταιρεία των Φίλων του Πολεμικού Μουσείου. Η εύμενης απήχηση και όμολογουμένη επιτυχία της εκδηλώσεως μου έπεφύλαξαν δύο διαδοχικές ευχαριστήσεις: Ένα ευγενέστατο και θερμότατο ευχαριστήριο έγγραφο του Δ.Σ. της Έταιρείας και όμοφωνη έκλογή μου ως επιτίμου μέλους. Γι' αυτό και δημοσίως ευχαριστώ την Έταιρεία.

ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κων. Ρέντη, Βορειοηπειρωτικόν Ζήτημα, 'Η Ήπειρος. Ιστορία-Γεωγραφία-Γλώσσα-Οικονομία κ.λ.π. Έκδόσεις «Ήπειρωτικής Έστίας», Ιωάννινα 1952, 96. Πβ. και Κων. Θ. Ευσταθιάδου, Μελέται Διεθνούς Δικαίου, Β', 'Αθήναι 1959, 549: «Τό άλβανικόν ζήτημα έμμέσως μόνον δύναται νά ένδιαφέρη τήν Ελλάδα και δὴ έν τούτῳ, ότι από της ίδρύσεως τὸ 1913 Ἀλβανικοῦ Κράτους, εἰς ὃ αὐθαιρέτως περιελήφθη τὸ βόρειον τμήμα τῆς Ἠπείρου, ανεφύη βορειοηπειρωτικόν ζήτημα, ένῶ οὐδὲ Ἰόρειος Ἠπειρος ὑπάρχει ὡς χωριστὴ ένότης διακρινομένη τῆς λοιπῆς Ἠπείρου. Ἡ Ἰόρειος Ἠπειρος δέν ἀποτελεῖ οὔτε γεωγραφικὴν οὔτε οἰκονομικὴν ένότητα.

Ὁ ὅρος Ἰόρειος Ἠπειρος' κατ' ἀρχὰς εἶχεν έννοιαν καθαρῶς διπλωματικὴν και πολιτικὴν. Καθιερωθεῖς ἀπὸ τοῦ 1913 δηλοῖ τὸ τμήμα ἐκείνο τοῦ Ἠπειρωτικοῦ ἐδάφους τὸ κείμενον ἐκεῖθεν τῆς γραμμῆς τῶν διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1913 καθορισθέντων ἑλληνο-άλβανικῶν συνόρων. Ὁ ένλιτε συναντώμενος ἀντ' αὐτοῦ ὅρος Ἰότιος Ἀλβανία' στερεῖται ιστορικῆς βάσεως, χρησιμοποιοθεῖς τὸ πρῶτον ἀντὶ τοῦ ὅρου Ἠπειρος ἀπὸ Αὐστρουγγρικῆς πλευρᾶς». Βλ. και Κ. Ἀ. Βακαλόπουλου, Ὁ Ἰόρειος Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρῶτην φάση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα (1878-1894). Ἀπομνημονεύματα Ἀναστασίου Πηχεῶνα, ΠΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, 354, ὅπου γίνεται χρήση τοῦ ὅρου. Ἐπὶ πλέον, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ συνάδελφος Κώστας Π. Βλάχος, τὸν ὅποιο ευχαριστῶ και δημοσίως, σὲ έγγραφο τοῦ Προξενείου τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἰωάννινα, τῆς 19 Μαΐου 1857 πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Α.Γ. Ραγκαβῆ, ὑπάρχει ὁ ὅρος Ἰόρειος Ἠπειρος': «Ἀλλ' ἡ Ἰόρειος Ἠπειρος, ἡ ἄνω λεγομένη και ἡ μεσημβρινὴ Ἀλβανία...» (Βλ. Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, 1857, 36.2).

2. Πβ. και Β. Κόντη, Ἑλλάδα και Ἀλβανία, Ἠπειρος 1 (1979) 20-21.

3. Ν.Β. Πατσέλη, Ἠπειρωτικαὶ Μελέται, Ἰωάννινα 1966, 46, ὅπου σημειώνονται οἱ ἀρχές τῆς ἐμφανίσεως τῆς Ἰταλίας στὴν Β. Ἠπειρο.

4. Fred. Boissonas, L' image de la Grèce. L' Epire, berceau des Grecs. 100 Héliogravures avec introduction de D. Baud-Bovy, Genève 1914. Φ. Μ. Πέτσα, Ἠπειρος, κοιτίδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἠπειρος 1 (1978) 5 κ.έ.

5. Ἑκατ. Fragm. 106 (Jacoby).

6. Πινδάρου, Νεμεον. δ' 82-87.

7. Ἑκατ. Fragm. 107 (ἐκδ. Jacoby).

8. Πβ. Κ. Ἀμάντου, Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος (Βούλγαροι-Ἀλβανοί-Νοτιοσλάβοι), Ἀθήναι 1923. 157 σημ. 2: «Ὅταν τὸ Ὄρικόν κατεστράφη τὸν δεύτερον μ.Χ. αἰῶνα ὑπὸ σεισμοῦ, ἀνωκοδομήθη ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου και τοῦ Ὡδείου Ἀθηνῶν».

9. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine. Recherches d' Histoire et d' Archéologie, Paris 1945, 11-12.

10. Γιὰ τὴν ἀρχαιότητα και τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος βλ. P. Collart, Les milliaires de la via Egnatia, BCH 100 (1976) 179-182.

11. Στράβ. Ζ', 4, 323. Για τόν χώρο τής Μακεδονίας βλ. *L. Gounaroglou - M.B. Hatzopoulos, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique, Athènes 1985*, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.
12. Πβ. Φ. Πέτσα, Μακεδονία και Μακεδόνες - Ήπειρος και Ήπειρώτες, Ήπειρος 1 (1979) 53: «Όπωςδήποτε ή αρχαία Έγνατία ξεκινούσε από τήν Επίδαμνο (Δυρράχιο) και τήν Απολλωνία (βορειώς τής Αϋλώνος και των έκβολών του Άώου), οι δύο κλάδοι ένώνονταν στον ποταμό Γενοῦσο (Σκούμπη), ή ένιαία πλέον Έγνατία περνούσε πάνω από τις λίμνες Άχρίδα και Πρέσπες, από τήν Ήράκλεια (Μοναστήρι) κι έτσι κατέβαινε στον κάμπο τής Λυγκηστίδος (Φλωρίνης). Λοιπόν όχι μόνον αυτό που ονομάζουμε τώρα Βόρειο Ήπειρο, αλλά και οι έκβολές του Άώου (πάνω από τήν Αϋλώνα) και οι κοιλάδες του Άψου και ως τήν κοιλάδα του Γενοῦσου, δηλαδή ως τήν Έγνατία οδό, ήταν τόπος με τα Ήπειρωτικά Έθνη, όπως μας τό λέει ο Στράβων, ο όποιος, σημειωτέον, γράφει στα χρόνια του Χριστού περίπου, δηλαδή με ρωμαιοκρατία, συνεπώς και να ήθελε να... χαρισθίη στους Έλληνες δέν θα μπορούσε!». Έν τούτοις οι Άλβανοί τα σύνορα Έλλήνων και Έλλυριών, κατεβάζουν στον Άμβρακικό κόλπο επικαλούμενοι δήθεν αρχαίες γραπτές πηγές, αλλά δέν κατονομάζουν καμμία! Πβ. *S. Pollo - A. Puto, Ίστορία τής Άλβανίας από τήν αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Μετάφραση από τα γαλλικά: Μπ. Άκτσόγλου. Έκδοτική Όμάδα, Θεσσαλονίκη, ά.χ., 10. Άλλά με χάρτη ολοσέλιδο σ. 24, τα σύνορα μετατίθενται νοτιότερα! Όστόσο ο μεταφραστής δέν προβαίνει στο παραμικρό σχόλιο... Έτσι ή άλβανική προπαγάνδα άνενόχλητη εισβάλλει στον ελληνικό χώρο.*
13. Πβ. Σωτ. Δάκαρη, Ή γένεση τής πόλης στην Άρχαία Ήπειρο, Δελτίο κέντρου έρευνών Ζαγορίου 2 (1981)20: «Τήν παρουσία των Μολοσσών στην Ήπειρο επισημαίνουν τα όμοια γεωμετρικά γραπτά άγγεια, όπως τής Βίτσας. Ή κεραμική αυτή άπαντάται κατά μήκος τής Πινδου, τής ανατολικής και δυτικής, από τήν πεδιάδα των Ίωαννίνων και Άρτας ως τα Τρίκαλα τής Θεσσαλίας και τήν Κοζάνη-Άλιάκμονα. Βόρειο όριο άποτελεί ο ποταμός Σκούμπης (ο αρχαίος Γενοῦσος) στη νότια Άλβανία, βόρεια τής Απολλωνίας και του Άώου, ως τό Μοναστήρι».
14. Πβ. τήν παρατήρηση του Ρουμάνου άκαδημαϊκού *Al. Graur, Studii Clasice 3 (1961)20*: «... On en est revenu depuis, mais le fait que des pareils écarts ont pu se produire doit nous inciter à la prudence».
15. Πβ. Ήπειρωτική Έστία 9 (1953) σέ μετάφραση *Ν.Κ. Παπαδοπούλου* και σέ άνάτυπο, 6.
16. *D. Mustilli, Albania, Milano 1940, 39*, σέ μετάφραση *Δημ. Εὐαγγελίδη*, Οι αρχαίοι κάτοικοι τής Ήπειρου και άλλα μελετήματα, Έκδόσεις Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών, Ίωάννινα 1962, 4-5.
17. Τις βιβλιογραφικές ένδείξεις βλ. *Εὐαγγελίδη*, έ.ά., 5.
18. *Balkanica 1 (1938) 32*. Βλ. και *Μ. Μιχαήλ - Δέδε*, Οι Έλληνες Άρβανίτες. Έκδόσεις ΙΒΕ, Ίωάννινα 1987, 12-13.
19. *Studia Albanica 1 (1969) 134*.
20. Πβ. *Actes du premier Symposium International de Thracologie... Rome 1977 (Milano 1978)*, 90.
21. Πβ. *Actes du troisième Symposium International de Thracologie... Roma 1982, 246 και 250*.
22. *I. I. Russu, Etnogeneza Românilor, București 1981, 452*. Βλ. και τό ειδικό για τους Έλλυριούς σύγγραμμά του, *Pirii, Istoria-limba și onomastica-romanizarea, București 1969, 151-152*. Θρακικής καταγωγής φέρει τους Άλβανούς και ο *P. H. Stahl, Ethnologie de l' Europe du Sud-Est, Une Anthologie, Paris-La Haye 1974, 92*.
23. Πβ. *Sources archéologiques de la civilisation européenne, Bucarest 1970, 291*.
24. Άκριβείς για τόν καθένα βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. *Άχ. Γ. Λαζάρου*, Έλλυρολογία και Βορειοηπειρωτικός Έλληνισμός, Άθήνα 1988, 65 κ.έ.
25. *J. Hatzfeld, Les trafiquants Italiens dans l' Orient Hellénique, Paris 1919, 20 σημ. 2*.
26. *V. Pârvan, Dacia, Cîvilitațille străvechi din regiunile Carpatodanubiene, Madrid 1956, 155-156*.
27. Πβ. *BCH 83 (1959) 798-799*. Βλ. και *E. Condurache, I monumenti cristiani nell' Illirico, Ephemeris Dacoromana 9 (1940) 1 κ. έ*.
28. *Δημ. Εὐαγγελίδη*, Οι αρχαίοι κάτοικοι τής Ήπειρου, 32-33.
29. *Ziva Antika 20 (1970) 116 και σημ. 2*.

30. Πβ. Actes du premier Symposium International de Thracologie, Milan 1978, 157.
31. Πβ. Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia 1966, IV, 239.
32. P. Cabanes, L'Épire de la mort de Pygghos à la conquête romaine (272-167), Paris 1976, όπου και χάρτης του προτεκτοράτου. Τοῦ αὐτοῦ, Les modifications territoriales et politiques en Illyrie méridionale et en Épire, au IIIe siècle et dans la première moitié du IIe siècle av.n.ère, Πίρια 1 (1986) 40. Βλ. και Journal of Roman Studies 26 (1936) 27.
33. Ἀντ. Κεραμοπούλλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, ἐν Ἀθήναις 1939, 43 σημ.
34. Πβ. Ephemeris Dacoromana 3 (1929) 167. Βλ. ἐπίσης ἀποψη τοῦ V. Georgiev, Studia Albanica 1 (1969) 146.
35. Σ. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, Θεσσαλονίκη 1965, 46. Τοῦ αὐτοῦ, Τί ἦσαν ἐθνοφυλετικά οἱ Ἀβαροσλαβῆνοι, Θεσσαλονίκη 1977, 4.
36. A. Bruniati, Le nuove provincie italiane..., Torino 1912, 19.
37. Βλ. Μ. Α. Γκιόλια, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ κοινωνικοῦ και πολιτισμικοῦ χώρου τῆς Εὐρυτανίας και τῶν Ἀγράφων κατά τήν τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1986, 128 και σημ. 53 και 54, όπου σχετική βιβλιογραφία.
38. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Ρωμαϊκός Ἀρκαδισμός, Πρακτικά α' συνεδρίου γιά τήν ἀναβίωση τοῦ «Ἀρκαδικοῦ Ἰδεώδους», Ἀθήνα 1984, 40-54.
39. A. Lazarou, Aux origines de l'aroumain et de ses rapports avec les langues environnantes, Athènes, 1985, 7 κ.έ.
40. Πβ. Ν. Ἑλληνομνήμων 16 (1922) 340-342.
41. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 19 σημ. 87.
42. Πβ. Balkan Studies 21 (1980) 97-105.
43. N.G.L. Hammond, Ἡπειρος, Ἀθήναι 1971, μετάφραση Ἀθ. Χρ. Πάγκα, 86.
44. Α.Ε. Βακαλοπούλου, Ὁ γλωσσικός ἐκλατινισμός τῶν κατοίκων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἐν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἀπό τὰ προϊστορικά χρόνια ὡς τὸ 1912, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1983, 49-50.
45. L. Lafoscade, Influence du latin sur le grec, ἐν J. Psichari, Etudes de Philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du grec, Paris 1892, 136.
46. Πβ. Revue des Etudes Roumaines 5-6 (1960) 228. V. A. Georgescu, Bizeratul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, București 1980, 11.
47. D. A. Zakythinos, La Grèce et les Balkans, Athènes 1947, 99 κ.έ.
48. Κ. Πορφυρογεννήτου, Περί θεμάτων, λβ', 152 (ἐκδ. Βόννης).
49. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 10 σημ. 43.
50. Ἀμάντου, Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος, 135.
51. Μακεδονικά 2 (1941-1952) 530. Πβ. και Λιάκου, Τί ἦσαν ἐθνοφυλετικά οἱ Ἀβαροσλαβῆνοι, 4: «ἀπό τὸ Δυρράχιο και τὸ Ταυρήσιο (τῆς περιοχῆς Στρούγας) κατάγονταν οἱ Ἀρμανόγλωσσοι αὐτοκράτορες Ἀναστάσιος, Ἰουστίνος και Ἰουστινιανός». Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, κοτ'.
52. Πβ. Κ.Δ. Στεργιοπούλου, Τὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἡπείρου, Ἀθήναι 1945, 35. Βλ. Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Τὰ ὀνόματα Ἀλβανός και Ἀρβανίτης, Ἀφιέρωμα εἰς τήν Ἡπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη (1892-1951), Ἀθήναι 1956, 3.
53. Βλ. Μνήμη Γεωργίου Κουρμούλη, Ἀθήνα 1988, 80 σημ. 1.
54. Λιάκου, Ἡ καταγωγή τῶν Ἀρμονίων, 157 και σημ. 445. Σύντομη σκιαγράφηση βλ. λήμμα Ἀβαροί, ἐν Ὑδρία, ἐγκυκλ. λεξικό.
55. Βλ. Byzantinische Zeitschrift 64 (1971) 22 κ.έ.
56. Balcania 7 (1944) 472. Ἐπίσης Studii de dialectologie și toponimie, București 1970, 151.
57. Revue des Etudes Roumaines 7-8 (1961) 133.
58. Στίλπ. Κυριακίδου, Βούλγαροι και Σλάβοι εἰς τήν Ἑλληνικήν Ἱστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946, 17-18.
59. Δωδώνη 10 (1981) 394 σημ. 4.
60. I. Cvijić, La péninsule balkanique, Paris 1918, 458-459. Πβ. και Grai și Suflet 1 (1923-1924)

72-79. Έπίσης Πρακτικά τοῦ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, 383-395.

61. Άντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, 14-15. Βλ. καί Α. Mazon, Documents, contes et chansons slaves de l' Albanie du Sud, I, Paris 1936. Επίσης Α. Mazon et Maria Filirouva-Bajrona, Documents slaves de l' Albanie du Sud, II, pièces complémentaires, Paris 1965.

62. Βλ. Γέρας Άντ. Κεραμοπούλλου, Ἀθήναι 1953, 106.

63. Φρειδ. Χέρτσβεργ, Ίστορία τῆς Ἑλλάδος... Α', 308. Βλ. καί Τρικαλινά 6 (1986) 87.

64. R. Stoïkon, Ἡ πρώτη περί Ἀλβανῶν πληροφορία εἰς τὰς ἱστορικές πηγάς, μετάφρ. Γ. Σαμαρά, Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας 18 (1968) 44 κ.έ. Α. Ducellier, L' Arbanon et les Albanais au XIe siècle, Travaux et Mémoires 3 (1968) 354-368. Βλ. καί Studia Albanica 1 (1969) 147 κ.έ. Ἐ. Λ. Βρανούση, οἱ ὄροι «Ἀλβανοί» καί «Ἀρβανῖται» καί ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγάς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεικτα 2 (1970) 236 κ.έ. Πβ. καί Κοσο Bozhori, A. propos de l' extension du nom Arbanon à l' époque byzantine, Actes du XVe Congrès Intern. des Et. Byz., II, Bucarest 1975, 307-315.

65. Ἀθηνα 38 (1926) 105. Βλ. καί Ἀμάντου, Μικρά Μελετήματα, 280-281.

66. Ἡ Καθημερινή, 19-2-1939, 6.

67. Βλ. Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἀμαντον, Ἀθήναι, 1940, 251-252.

68. Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, λ.

69. Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, 478. Βλ. καί ἀνακοίνωση Α. Βρανούση στά Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 7-14 Σεπτ. 1975), Ἀθήναι 1976.

70. Βλ. Ν. Ἑλληνομνήμων 16 (1922) 473-474, ὅπου καί τὸ σχετικό ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γάλλου σὺν πρωτότυπο. Πβ. καί Κ. Μπίρη, Ἡ Ἀρβανιτιά τῆς Ἑλλάδος, Βιβλιοφιλία 1 (1976) 13: «Κατέπληξε τοὺς λαοὺς τῆς Ἑυρώπης ὁ Μερκούρης Μπούας μὲ τὴν παλληκαριά του καί μὲ τὶς νῆες του. Τὰ κατορθώματά του ὕμνησε σὲ ἐκτενέστατο ἔλεγειο ὁ τροβαδούρος Τζάνε Κορωνάιος καί τὰ περιέγραψαν ὅλοι οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς, προσαγορεύοντάς τον τιμητικά Le Seigneur Mercur, Capitain Grec, le Capitain Grec Mercurio...»

71. Ν. Ἑλληνομνήμων 20 (1926) 181. Πβ. καί Παρνασσός 29 (1987) 277, ὅπου ὁ Κων. Νίκας, καθηγητῆς τοῦ Ἀνατολικοῦ Πανεπιστημιακοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Νεαπόλεως, μὲ πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση σημαγραφεῖ τοὺς ἐποικισμοὺς Ἑλλήνων στὴν Νεάπολη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα καί, ἀφοῦ ἐπισημαίνει τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Χωραφᾶ «γιά τὴν ἐθνική ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων», δηλώνει: «Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κράτους τῆς Νεάπολης ὑπάρχουν πολλὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴ στρατολόγηση τῶν βορειοηπειρωτῶν».

72. Παρνασσός 1 (1887) 19-26.

73. Ἑλληνισμός 7 (1904) 7 κ.έ.

74. Πβ. Revue des Etudes Sud-Est Européennes (RESEE) 16 (1978) 241, ὅπου ὁ Arshi Pipa μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀποδημίας, τὸ 1460, λόγω τῆς τουρκικῆς ἐξαπλώσεως, γράφει: «molti Greci e Greco-Albanesi abbandonarono il paese, stabilendosi in Italia e in Sicilia. Le capitazioni di Contessa Entellina, del 1521, parlano di 'Greci venuti dall' isola Andros'». Ἐν τούτοις χαρακτηρίζει αὐτοὺς Ἀλβανούς, ἐνῶ σημειώνει ὅτι στὴν Ἰταλία κατέφθαναν καί Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη: «Questi greci si stabilirono nel 1449 a Firmo, dove il (Alessio) esercito diritti feudali».

75. Τὰ Νέα, 3-5-1984.

76. Στὴν ἔκδοση τῆς Βιέννης 1791, σελ. 127, στὴν δὲ τῆς Ἀθήνας 1970, σελ. 39 καί 130-131.

77. Κατὰ τὸν Η. Houssaye οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου ἔπρεπε νὰ δώσουν τὸ 1879 τὴν Ἡπειρο στὴν Ἑλλάδα, «διότι οἱ Ἕλληνες τῆς Ἡπείρου, οἱ Σουλιῶτες, ἔμαθαν τοὺς λοιποὺς Ἕλληνες πῶς ἀποθνήσκει κανεὶς διὰ τὴν ἐλευθερίαν. Ὁ Μάρκος Μπότσαρης ἀναπαύεται ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἡ χώρα ὅμως ὅπου ἐγεννήθη καί τὴν ὅποιαν ἐπότισε μὲ τὸ αἷμα του εἶναι ἀκόμη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Τούρκων». Πβ. Πατσέλη, Ἡπειρωτικαὶ Μελέται, 38. Γενικά γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν ἀλβανοφώνων ἐκφράζεται ἀργότερα καί ἡ Ligue Française pour la défense des droits de l' Hellénisme, La Grèce devant le Congrès, Paris 1916, 61.

78. Μνημοσύνη 2 (1968-1969) 21-37.

79. Στὸν Ἑλληνισμό ἐντάσσει Ἀρβανῖτες καί Βλάχους καί ὁ Rouqueville, σύμφωνα μὲ

όμολογία του ὄργάνου τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας τοῦ 19ου αἰώνα *Th. T. Burada, Cercetări despre scoalele românești din Turcia, București 1890*, 161 σημ. 3.

80. Π.Χ. Ζιώγα, Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1982, 154 σημ. 2.

81. Dictionnaire Géographique par *St. Martin*, λ. Albanie.

82. Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, 478. Πβ. καὶ Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Τὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1945, 66: «Ἡ ἔρευνα τῶν λαογραφικῶν στοιχείων τῆς κάτω ἀπὸ τὸν Γενοῦσον ποταμὸν ἐκτεινομένης χώρας καὶ ἰδιαίτερος τῶν ἱστορικῶν λειψάνων, ὅπως χαρακτηρίζονται οἱ ἀφανεῖς, ἀλλ' ἀσφαλεῖς μάρτυρες τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας (ἦθη, ἔθιμα, τραγούδι, σπίτι, τρόπος συνοικήσεως κλπ.) καταδεικνύει ὅτι πράγματι ἡ παρατήρησις τοῦ Ψαλίδα εἶναι ἀληθινή, ὅτι δηλαδὴ ἡ χώρα ποὺ ἐκτείνεται νοτίως τοῦ Γενοῦσου ποταμοῦ ὁμοιάζει πολὺ ἢ μᾶλλον κατὰ πάντα πρὸς τὴν νότιον Ἠπειρον, διαφέρει δὲ οὐσιαστικῶς πρὸς τὴν χώραν, ποὺ ἐκτείνεται εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ ποταμοῦ τούτου». Βλ. καὶ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 6 (1931) 58.

83. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 28 (1953) [1954] 160-161. Ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς γλώσσας, τῶν ἠθῶν καὶ ἠθίμων καὶ τοῦ χαρακτήρα τῶν Ἀλβανῶν συνεπάγεται ὅτι κατὰ τὴν ἀρχικὴν τους καταγωγὴ εἶναι αὐτοὶ γνήσιοι Ἕλληνες, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἄγγλος *Stanford*. Πβ. An ethnological map of the European Turkey and Greece with introductory remarks on the distribution of Races..., London 1877, 8.

84. Λιάκου, Ἡ καταγωγὴ τῶν Ἀρμονίων, 22 σημ. 92. Πάρρα κάτω, 39-40, προβαίνει προφανῶς στὸν πληρέστερο διαχωρισμὸ τῶν Τόσκηδων ἀπὸ τοὺς Γκέγκηδες, γιὰ τοὺς ὁποίους διατείνεται ὅτι «δὲν εἶναι γηγενεῖς Ἰλλυριοὶ ἀλλὰ ξενοφερμένοι Τριβαλλοδάκες». Καὶ προσθέτει: «Τοῦτο προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τῆς παραδόσεως τῶν Γκέγκηδων πατριῶν τους, ποὺ ἀφηγοῦνται ὅλες ἀνεξάρτητα ὅτι οἱ πρόγονοὶ τους ἦρθαν στὴν σημερινὴ Βόρειο Ἀλβανία ἀπὸ βορειοανατολικώτερες περιοχάς, ἄρα ἀπὸ τὴν κάτω λεκάνη τοῦ ποταμοῦ τῆς Σερβίας Μοράβα καὶ τῆς ἀντικρυνῆς του τέτοιες». Παραπέμπει δὲ στὸν *Hecquart, Histoire de la Guegarie (Haute Albanie)*, 112.

85. *Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, Ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικὰ σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικοὺς χάρτας τοῦ ἴδιου. Προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση. Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1964, 35.

86. Ν. Γ. Νικολέου, Περὶ τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀλβανῶν, ἦτοι Σκιπιτάρ. Πραγματεία ἱστοριοφιλολογικῆ, ἐν Γοττίγγη 1855, 78 σημ. 15.

87. Βλ. Ἀντί 307 (1985) 52 σημ. 2., ὅπου: *M. Paidoussis and C. B. Krimbas 1980 The Distribution of ABO and Rh. Blood Groups in Greece, Physical Anthropology of European Populations (ed.)*. Schwidetsky, B. Chiareli, O. Necrasov, Mouton, The Hague, 154-170, Πίν. 1. Ἐπίσης Καθημερινή-Βιβλίο 26-6-1986.

88. Δωδώνη, Εἰκονογραφημένον Ἠπειρωτικὸν Ἡμερολόγιον 1 (1895) 76.

89. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἑορταστικοὶ Λόγοι, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήναι, 47.

90. Ἰ. Θ. Κακριδῆς, Φῶς Ἑλληνικόν, Ἀθήνα 1963, 77.

91. Πβ. Δ. Αἰνιᾶνος, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήναι, Ἐκδοσις Γ. Τσουκαλά, 169: «Ἡ δύναμις τοῦ Ὀμέρ Βρυώνη ἐσύγκειτο ἀπὸ Ἀλβανοὺς ἔχοντας τὴν αὐτὴν ἐνδυμασίαν, τὸν αὐτὸν ὄπλισμὸν καὶ τὰ αὐτὰ σχεδὸν ἦθη καὶ ἔθιμα μὲ τοὺς Ἕλληνας».

92. Πβ. Ἀναγνώστη Κοντάκη, Ἀπομνημονεύματα, 16: «... Εἰσῆλθον εἰς τὴν Πελοπόννησον δώδεκα χιλιάδες Ἀλβανοί, οἱ ὅποιοι ὡς βάρβαροι καὶ ἀπάνθρωποι ἐπραττον τὰ μύρια κακουργήματα μὴ γνωρίζοντες ἄλλον παρὰ τὴν θέλησιν των...». Περισσότερα ἀποσπάσματα βλ. Ἀλ. Χ. Μαιμιάπουλου, Ὁ μῦθος τῆς ἀλβανικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1963, 53 κ.ά.

93. Α. Μπέλλου, Ἀλβανικὰ ἢ αἱ τρεῖς ζῶσαι διάλεκτοι τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1903, 5.

94. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας, Ἀπομνημονεύματα, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου Αἴμου, Θεσσαλονίκη 1984, 125.

95. Ν. Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 376.

96. Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα Παρνασσοῦ 1 (1871) 37.

97. Ν. Έλληνομνήμων 21 (1927) 342.
98. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 7 (1932) 131-132.
99. Μία ἀδρὴ σκιαγράφηση τοῦ τυράννου τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸν Hugues Rouqueville βλ. Κώστα Π. Βλάχου, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γαλλικοῦ Ὑποπροξενείου τῆς Ἄρτας (1815-1817), Ἰωάννινα 1988, 409. Ἀνάτ. ἀπὸ Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο 1988.
100. Κ. Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀ. Ψαλίδα, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, 95. Βλ. γιὰ ἀποψη Ἀλλῆ-Πασᾶ στὸ γλωσσικὸ ζήτημα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, Μ. Χρυσόχοῦ, Διαλέξεις περὶ Μακεδονίας, ἐν Ἀθήναις 1919, 91.
101. Ν. Έλληνομνήμων 10 (1913) 16.
102. Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσὸς 10 (1914) 62-63.
103. Αὐτ. 13 (1917) 169-170.
104. Τ. Papanagi, Paralele folclorice, București 1970, 14.
105. Ν. Έλληνομνήμων 10 (1913) 384-385.
106. Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 25 (1977-78) 102.
107. Α. Βρανούση, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατούμενης Ἡπείρου, Ἐκδόσεις ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1962, 28.
108. Πβ. Έλληνισμὸς 7 (1904) 105: «... τὴν κυριωτάτην ἐθνικὴν δύναμιν ἀποτελεῖ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις καὶ τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα, καὶ Ἕλλην εἶναι πρῶτιστα καὶ μάλιστα ὁ θέλων νὰ εἶνε καὶ νὰ λέγηται Ἕλλην».
109. Ἐλευθερίας Ἰ. Νικολαΐδου, Ξένες προπαγάνδες καὶ ἐθνικὴ ἀλβανικὴ κίνηση στὶς μνηστοπολιτικὲς ἐπαρχίες Δυρραχίου καὶ Βελεγράδων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Ἐκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ἰωάννινα 1978, 212.
110. V. Bégar, Τουρκία καὶ Ἑλληνισμὸς, Ἐκδόσεις Τροχαλία (Ἀθήνα) 1987, 48-49.
111. E. Bouchié de Belle, La Macédoine et les Macédoniens, Paris 1922, 129.
112. Βλ. Τ. Π. Γιοχάλα, Ὁ Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης εἰς τὴν Νεοελληνικὴν ἱστοριογραφίαν καὶ λογοτεχνίαν, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, 9-20. Πβ. καὶ Μνημοσύνη 6 (1978-1979) 367-370.
113. Ephemeris Dacoromana 1 (1923) 373.
114. Φωνὴ τῆς Ἡπείρου 125 (10-2-1895) 4.
115. Στέφ. Ἰ. Παπαδόπουλου, Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Α', Θεσσαλονίκη 1982, 43.
116. Αὐτ., 83-84.
117. Ἡπειρωτικὴ Ἔστια 17 (1968) 267. Βλ. καὶ Jurien de la Gravière, La guerre de Chypre et la bataille de Lépante, 2, Paris 1888.
118. Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, Α', Ἀθήναι 1955, 182. Βλ. καὶ Στ. Ἰ. Παπαδόπουλου, Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625), Θεσσαλονίκη 1966. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ μνηστοπολίτης τοῦ Μ. Τιρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (τέλη 16ου ἀρχὲς 17ου αἰῶνα), Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μνηστοπολίτην Κίτρον Βαρνάβαν, Ἀθήναι 1980, 3-7, καὶ γαλλικὴ μετάφρασις, Σύμμεικτα Νεώτερης Ἱστορίας 1 (1982) 31-35.
119. Ἰ. Κ. Χασιώτη, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχιλίδος Ἰωακείμ καὶ οἱ συνωμοτικὲς κινήσεις στὴ Βόρειο Ἡπειρο, Θεσσαλονίκη 1964. Ἀνάτ. ΣΤ' τόμου «Μακεδονικῶν».
120. Βλ. Ἀγγ. Παπακώστα, Ἀγῶνες καὶ θυσίες τῶν Βορειοηπειρωτῶν στὸ Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1945. Ἐπίσης Ν. Κ. Παπαδοπούλου, Ἡ Δρόπολις τῆς Βορείου Ἡπείρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1430-1913), ἐν Ἀθήναις 1976. Ναπ. Σταμ. Δοκανάρη, Ὁ Βορειοηπειρωτὴς ἀγωνιστὴς Κων. Παλάσκας. Μεγάλαις μορφῆς τοῦ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας, Ἐκδόσεις IBM, Ἰωάννινα 1980.
121. Διον. Μιτάκη, Κώστας Χορμόβας καὶ Κώστας Λαγουμιτζίης, Στερεὰ Ἑλλάς 165 (1983) 4-10, 166 (1983) 14-17 καὶ 19, 167 (1983) 14-21.
122. Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα. Εἰσαγωγὴ-σχόλια Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα 1957, 228, 230-231 καὶ σημ. 1.
123. Ἀπόστ. Π. Παπαθεοδώρου, Ὁ αὐτονομικὸς ἀγῶνας τῆς Βορείου Ἡπείρου 1914, Ἀθήνα 1985, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

124. Πβ. τοῦ ἐπιτίμου πρέσβευς *Κων. Χειμαριού*, Τὰ σύνορα Ἑλλάδος-Ἀλβανίας. Ἡ Καθημερινή 23-2-1984. Βλ. καὶ Δ. Γ. Ντάγγα, Ἑλλάδα-Ἀλβανία: ἓνα θέμα πάντοτε ἐκκρεμές. Ἡ Καθημερινή 25-4-1981 καὶ Πυρσὸς Βορείου Ἡπείρου, Μάϊος 1981, 7-8.
125. Πβ. Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγών, Ὀκτώβριος 1982, ὅπου περιεκτικὸ ἄρθρο ἐπιγραφόμενο Συμβολὴ τῶν Β/Ἡπειρωτῶν στὸ Ἔπος τοῦ Σαράντα.
126. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Ἀπόηχοι καὶ ἀπόλογοι τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1940, Ἀκτίνες 464 (1985) 235, ὅπου τεκμήρια Ἰταλοῦ ἱστορικοῦ.
127. New York Herald Tribune. Ἀθ. Λ. Κόρμαλη, Ἀντίσταση στὴν Βορειοηπειρωτικὴ Γῆ, Ἀθήνα 1989, 74. Βλ. καὶ προσωπικὲς ἐντυπώσεις Ἀριστ. Τσάτσου, Μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς Βορείου Ἡπείρου. Σελίδες Ἡμερολογίου καὶ ἀναμνήσεις ἑνὸς στρατιώτη, Ἡ Καθημερινή 28-10-1987, 7: «Ὁ ἀφελληνισμὸς τῆς Β. Ἡπείρου ἦταν ἐπίμονος, συστηματικὸς καὶ συνεχῆς. Παρὰ ταῦτα αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἀντεχαν ἀκόμη καὶ εἶχανε κατορθώσει, σχεδόν, στὴν ὁλότητά τους, νὰ διατηροῦν τὴν ἑλληνικὴ τους συνείδηση. Ἦταν ἀξιοθαύμαστοι...» Βλ. ἐπίσης, Μία συγκλονιστικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν καπετάνιο τοῦ ΕΛΑΣ «Σουλιώτη» γιὰ τὴν Ἀλβανία, Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγών, Ἰανουάριος 1988, 6.
128. Μητροπολίτου Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτισης Σεβαστιανοῦ, Ἡ Ἐσταυρωμένη Βόρειος Ἡπειρος, Ἐκδ. 5η, Ἀθήναι 1986.
129. Μαρμώπουλου, Ὁ μῦθος... 44-45.
130. Κ. Χρ. Χρήστου, Ἀγωνιστὲς τοῦ '21 περιοχῆς τέως δήμου Πλαταιέων, Ἀθήνα 1984, 80 κ.έ.
131. Γ. Βαλέτα, Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730. Εἰσαγωγή-ἐκλογές, Ἀθήνα 1971, 2-3.
132. Πβ. Ἐλευθερίας Ἰ. Νικολαΐδου, Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τῆς Σπαθίας, Ἐκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ἰωάννινα 1979, 39-40: «Ὁ λόγος τοῦ Τέρπου ἦταν κήρυγμα ἀγάπης, ἐμπιστοσύνης καὶ ἐνότητας ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανούς, χωρὶς διάκριση τάξεων, ἀλλὰ καὶ δριμύ κατηγορητήριο στὶς περιπτώσεις ἀδιαφορίας ἀπὸ μέρους τῶν ἀρχόντων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ μὴ. Ὁ Τέρπος ἦταν πράγματι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους θαρραλέους ἀγωνιστὲς τῆς πίστεως, πρὸς τὴν θυσία τοῦ φρόνημά του σ' ὅποιαδήποτε σκοπιμότητα. Δὲ δεχόταν συμβιβασμοὺς μὲ καταστάσεις πρὸς ἀποσκοπούσαν στὴ δημιουργία προπετασμάτων καπνοῦ, γιὰ ν' ἀμβλύνεται τὸ μένος καὶ ἡ κακουργία τοῦ δυνάστη, ὅπως γινόταν μὲ τὸν κρυπτοχριστιανισμό, τὸν ὅποιο κι ἀπέρριπτε. Ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς παρησία, φανερὴ διακήρυξη τῆς πίστεως κι ὄχι προσπάθεια ἀποκρυβῆς καὶ συγκάλυψης μὲ διάφορα μέσα. Γι' αὐτὸ καὶ περιόδευε καὶ κήρυττε στὴν περιοχὴ τῆς Σπαθίας πρὸς δοκιμαζόταν ἀπὸ ἀθρόες ἀλλαξοπιστίες τὸ διάστημα 1710-1730 καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ περιπίπτει στὸν κρυπτοχριστιανισμό».
133. Βαλέτα, ἔ.α., 18. Στὴν ἐλευθερία φθάνει κανεὶς μὲ πολλοὺς τρόπους. Στὰ 1730 ὁ Νεκτᾶριος Τέρπος διδάσκει: «Στρατιώτης δίχως σπαθὶ καὶ λερεὺς δίχως βιβλίον, καὶ οἱ δύο φάλτσοι εἶναι», ἐννοώντας προφανέστατα τὴν ἀνάγκη καὶ χρησιμότητα τοῦ βιβλίου στοὺς λερεῖς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλέξης Πολίτης, Τὸ βιβλίο μέσο παραγωγῆς τῆς προφορικῆς γνώσης. Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, ΚΝΕ-ΕΙΕ., Ἀθήνα 1982, 271.
134. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, Τὸ Μακεδονικὸ μὲ ἱστορικὰ δεδομένα, γλωσσολογικά, ἐθνολογικά, Ἐλευθερία (Λαρίσης) 26-2-1989, 8.
135. Βαλέτα, ἔ.α., 16-17. Γιὰ τὴν προτροπὴ τοῦ Τέρπου στοὺς Χριστιανούς πρὸς καταβολὴ τοῦ χαρατζίου, πρὸς τόσες παρερμηνεῖες εἶχε, βλ. Τετράδια ἐργασίας, ΚΝΕ-ΕΙΕ 7 (1984) 100 κ.έ.
136. Βαλέτα, ἔ.α., 33.
137. Κ. Α. Βακαλοπούλου, Ὁ Βόρειος Ἑλληνισμὸς, 41-42.
138. Βλ. καὶ Φ. Οἰκονόμου, Ἡ πολυπαθὴς Β. Ἡπειρος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1985. Ἐπίσης Κ. Σ. Κώνστα, Πάτερ-Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ὁ ἀναγεννητὴς τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἰωάννινα 1959. Ἀνάτ. ἀπὸ 7ο τόμο Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας.
139. Κ. Σαρδελῆ, Ὁ Ἅγιος τῶν σκλάβων ὁ Αἰτωλὸς, Ἀθήνα 1970, 136-137. G. Chasslotis, L' instruction, publique chez les Grecs, Paris 1881, 32. Περισσότερα βλ. Μ. Α. Γκιόλια, Ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του Ἀθήνα 1972, 471 κ.έ.
140. Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου, Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὰ Βαλκάνια (1750-1850). Τὸ τετράγλωσσο λεξικὸ τῆς Δανιῆλ Μοσχολίτη, Ἰωάννινα 1988, 63. Γιὰ τὸ μέρος β' τῆς μελέτης πβ.

Άχ. Γ. Λαζάρου, 'Η Αρωμονική και αι μετά της έλληνικής σχέσεις αυτής. Βλάχοι, β' έκδοσι, 'Αθήνα 1986, 183 κ.έ. Έξ άλλου για την έθνική συνείδηση τών Βλάχων βλ. 'Ηπειρωτικό 'Ημερολόγιο 1988, 343-344 και σημ. 27, 347-348 και σημ. 48.

141. Βλ. Θ. Βελλιανίτου, 'Η Μοσχόπολις τής Β. 'Ηπείρου, 'Ημερολόγιον Μεγάλης 'Ελλάδος 1922, 226-239. Κ.Χ. Σκενδέρη, 'Ιστορία τής 'Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως, έκδ. β', εν 'Αθήναις 1928. Φ. Μιχαλόπουλου, Μοσχόπολις, αι 'Αθήναι τής Τουρκοκρατίας 1500-1769, εν 'Αθήναις 1941, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. 'Ιωακείμ Μαρτινιανού, μητροπολίτου Ξάνθης, 'Η Μοσχόπολις 1330-1930, έπιμελεία Στίλπ. Κυριακίδου, εν Θεσσαλονίκη 1957. Θεοφρ. Γεωργιάδου, Μοσχόπολις, 'Αθήναι 1975. Στ. Μ. Γκατσόπουλου, Μοσχόπολις, 'Ιωάννινα 1979.

142. Χαράλ. 'Ι. Σωτηροπούλου, 'Ιστορία τής αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως και ή μονή 'Ιωάννου του Προδρόμου, Μακεδονικόν 'Ημερολόγιον Σφενδόνη 3 (1927) 263-268. 'Ιωακείμ Μαρτινιανού, μητροπολίτου Ξάνθης, Συμβολαι εις την Ιστορίαν τής Μοσχοπόλεως, Α' 'Η Ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον εν αυτή κώδικα, 1630-1875. 'Αθήναι 1939. Βλ. και 'Ελληνικά 11 (1939) 363-364. Μακεδονικά 1 (1940) 544-546. 'Ορθοδοξία 15 (1940) 152-156.

143. Εύλ. Κουρίλα, 'Η Μοσχόπολις και ή Νέα 'Ακαδημία αυτής. 'Η καταγωγή τών Κουτσοβλάχων και ή έγγραμάτισις τής γλώσσας αυτών, Θεολογία 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335 και άνάτ. 'Αθήναι 1935. Του αυτού, Γρηγόριος ό 'Αργυροκαστρίτης, ό μεταφραστής τής Καινής Διαθήκης εις τό 'Αλβανικόν, ήτοι Αί βάσεις τής αλβανικής φιλολογίας και γλώσσης. 'Η 'Ακαδημία τής Μοσχοπόλεως. 'Επίμετρον: 'Η 'Ιστορία τής Μοσχοπόλεως και ό πολιτισμός αυτής, εν 'Αθήναις 1935. Πβ. και Φάνη Μιχαλόπουλου, Μοσχόπολις, αι 'Αθήναι τής Τουρκοκρατίας 1500-1769, 23: «'Ο Ισχυρισμός του Κουρίλα, πώς τυπώθηκαν εκεί και βιβλία αλβανικά και ιδίως Βλάχικα, που καταστράφηκαν από τους έλληνίζοντες (!) αποτελεί αποκόμμη νοσηρής φαντασίας, για να μη χαρακτηρίσουμε βαρύτερα την πρόθεση του συγγραφέα». Βλ. και Π.Φ. Χριστόπουλου, Το βιβλίο 'Η 'Αλήθεια Κριτής, 'Αθήνα 1984, 178. Τόν Ισχυρισμό του Κουρίλα έθεσα υπ' όψη του συγχρόνου μας Αυστριακού ρωμανιστή-βαλκανολόγου Max Demeter Reyfuss, που έτοιμάζει μονογραφία για την Μοσχόπολη! 'Ανεπιφύλακτα απέρριψε τον Ισχυρισμό και ως ένδεχόμενο.

144. Ν. Σκιαδά, Το τυπογραφείο τής Μοσχόπολης και οι εκδόσεις του, Νέα 'Εστία 83 (1968) 802-808. Του αυτού, Χρονικό τής 'Ελληνικής Τυπογραφίας, Α', 1476-1828, 'Αθήνα 1976.

145. Δημ. Καλλιμάχου, 'Ο πολιτισμός τής Βορείου 'Ηπείρου, 'Η 'Ελληνικότης τής Κορυτσάς. 'Ο πολιτισμός τής Μοσχοπόλεως, 'Ιωάννινα 1959, 9.

146. Φάνη Μιχαλόπουλου, 'Η οικοδομική και ή τέχνη τής Μοσχοπόλεως, Νέα 'Εστία 29 (1941) 105-112. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, 'Η Ιστορία και ή τέχνη τής Μοσχοπόλεως, Αύτ. 29 (1941) 203-204.

147. Βαλερίου Παπαχατζή, Οι Μοσχοπολίται και τό μετά τής Βενετίας έμπόριον κατά τον 18ον αιώνα, 'Ηπειρωτικά Χρονικά 9 (1934) 127-139. Του αυτού, Νέαι συμβολαι εις την Ιστορίαν τών κατά τον ΙΗ' αιώνα έμπορικών σχέσεων τών Μοσχοπολιτών μετά τής Βενετίας, 'Ηπ. Χρ. 10 (1935) 270-288. Α. Hăciu, Aromanii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație, Focsani 1936. Μ. Raffini, Un centro Aromeneo d' Albania: Moscopoli, Revista d' Albania 4 (1943) 158-169. Σπ. Κοκλήνη, Μοσχόπολη. Διακόσια χρόνια από την καταστροφή του σημαντικού αυτού πνευματικού κέντρου του 'Ελληνικού Διαφωτισμού, Το Βήμα 3-8-1969. Γ. Σ. Λαΐου, Σίμων Σίνας, 'Εκδόσεις 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 'Αθήναι 1972. Γ. Σιορόκα, Το γαλλικό προξενείο τής 'Αρτας (1702-1799), 'Ιωάννινα 1981, 250-252, 258-259. 'Ελένης Κ. Γιαννακοπούλου, Γαλλοελληνική έμμετάλλευση δασών στη δυτική 'Ελλάδα (1710-1792), 'Αθήνα 1987, 109, 165 κ.έ.

148. 'Ενδεικτικά αναφέρεται ό Βορειοηπειρώτης Χριστ. Κλονάρης, για τον όποιο βλ. Δημ. Γ. Σερεμέτη, 'Ο Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) και ή συμβολή του εις την αναγέννησιν τής Δικαιοσύνης, Θεσσαλονίκη 1960 (άνάτ. από τον Η' τόμο τής ΕΕΣΝΟΕ του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, Τινά περί του Χριστοδούλου Κλονάρη, στον τιμητικό τόμο για τά 125 χρόνια του 'Αρείου Πάγου, 'Αθήναι 1963, 57 κ.έ. Μ. Τουρτόγλου, Τα πρώτα εν 'Ελλάδι άκυρωτικά δικαστήρια, εν 'Αθήναις 1966. 'Αγάτ. από την ΕΚΕΙΕΔ 10-11 (1966) 3 κ.έ. Ν. Ι. Πανταζοπούλου, Το διά τής έπαναστάσεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι 'Ελληνες νομικοί, Θεσσαλονίκη 1971, 21 κ.έ. 'Ο Κλονάρης υπήρξε πληρεξούσιος στίς μετά τό 1825 συνελεύσεις τής έπαναστάσεως, μέλος του Πάνελληνίου επί Καποδίστρια, ύπουργός δικαιοσύνης (1832) και πρώτος πρόεδρος του 'Αρείου Πάγου.

149. Βλ. ενδιαφέροντα στοιχεία στις ανακοινώσεις συνέδρων του Α' πανελληνίου επιστημονικού συνεδρίου (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987) με θέμα: Βόρειος Ήπειρος-Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Αθήναι 1988.

150. Πβ. Κων. Ί. Κίτσου, Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Άργυροκάστρου: 1874-1891), Έκδόσεις ΙΒΕ, Ίωάννινα 1985, 6, όπου ο πρόεδρος του ΙΒΕ Ξεν. Γ. Κοντούρης στον πρόλογο επισημαίνει και τα εξής: «Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία από τη μιά μεριά και τα περίφημα σχολεία του Άργυροκάστρου, της Κορυτσάς, της Μοσχοπόλεως, της Χειμάρρας, της Πρεμετής, του Λαμπόβου, της Πολύτσανης, της Σαωπικής, της Δρόβιανης, του Δελβίνου κ.τ.λ. συνολικά 360, ανδρωμένα με τις γενναίες επιχορηγήσεις των μεγάλων ευεργετών Άδελφών Ζάπτα, Άρσάκη, Σίνα, Ζωγράφου, Μπάγκα, Δούκα και άλλων, με τους 25.000 μαθητές τους, φέρανε μιά πραγματική άνθηση της παιδείας και των γραμμάτων στην περιοχή, δημιούργησαν μιά ακτινοβολία έξω και πέρα απ' αυτή, και άφησαν μιά λαμπρή παράδοση παιδείας, μοναδική για ένα τόσο μικρό τόπο σε τέτοια εποχή». Πβ. επίσης την αξιοσημείωτη παρατήρηση του αντιπροέδρου του πανεπιστημίου Ίωαννίνων Γ. Σ. Πλουμίδη, Ο Έλληνισμός της Ήπειρου στις παραμονές της απελευθέρωσής του (1905 περ. - 1912), Δωδώνη 6 (1977) 364: «Ός υπόδειγμα καλού σχολείου αναφέρεται εκείνο της Έλληνικής Κοινότητας Δυρραχίου. Εκεί τα 2.400 μέλη της Κοινότητας (τό 1/3 του πληθυσμού) συντηρούσαν λύκειο με 140 μαθητές και παρθεναγωγείο με 100 μαθήτριες».

151. Κλ. Δ. Τσούρκα, Ιστορικά αλήθειαι. Ο Έλληνισμός και οι βαλκανικοί λαοί, Αθήναι 1961, 17.

152. *Basri-bey, Ancien Député au Parlement ottoman, Président du second Gouvernement national albanais et Chef du Pouvoir Exécutif ad interim (1915-1916). Interné dans les garnisons austro-hongroises (1916-1918), L' Orient débalkanisé et l' ALbanie. Origine des dernières Guerres et Paix future, s.l.n.d., 5.* Οι τίτλοι υπάρχουν στο δημοσίευμα και διατηρήθηκαν, διότι ενέχουν ιδιαίτερη σημασία.

153. *René Rivaux, La malheureuse Epire, Paris 1914.* Μεταφράσεις στην ελληνική, Ί. Ζερβού, Αθήναι 1914, Κ. Ζήνωνος, Κάϊρον 1914. Επίσης *R. Rivaux, The Sorrows of Epirus, London, Hurst and Blackett Ltd., 1918, και R. Rivaux, The Sorrows of Epirus. Illustrated with Maps, Index and Editor's Note by Basil J. Photos. Chicago, Argonaut, Inc., 1963.* Βλ. και «Ήπειρωτική Έταιρεία» 34 (1979) 23.

154. Γ. Χ. Παπαδοπούλου, Η εθνική ελληνική μειονότητα εις την Άλβανίαν και τὸ σχολικὸν αὐτῆς ζήτημα. Ιστορικὸν Ἀρχεῖον 1921-1979. Έκδόσεις ΙΒΕ, Ίωάννινα 1981, 107.

155. Έλευθεροτυπία 14-12-1989.

156. Κ. Η. Βλάχου, Ἀρση ἐμπολέμου και σχολικά ἐγχειρίδια, Ἡ Καθημερινή 24-11-1987, 5. Βλ. και Ύ. Κ. Γερωνικολοῦ, Ἀλβανία. Πλαστογράφηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, Έλευθερία (Λαρίσης) 14-1-1990, 7. Παλαιότερο επίσης ἄρθρο τοῦ Ν. Παπαδοπούλου, Καί ἄλλοι παραποιῶν τὴν ἱστορία, Βορειοηπειρωτικὸς Ἀγών, Μάϊος 1982, 1-2.

157. Πβ. Κων. Βακαλόπουλου, Ο Έλληνισμός σε εθνική κρίση, Ἡ Καθημερινή 2-7-1989, 7ς: «Ἦραμε τὸ ἐμπόλεμο μετὴν Ἀλβανία, ἀλλὰ ἡ ελληνική μειονότητα τῆς Βορείου Ἡπείρου συνεχίζει ν' ἀφελληνίζεται, νὰ καταπιέζεται και νὰ φθίνει μετὴ μαθηματικὴ ἀκρίβεια». Διότι γιὰ τὴν ἄρση δὲν ἴσχυσαν οἱ ἀρχές και τὰ θέσμιμα τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀλλὰ σκοπιμότητες κομματικῆς και μικροπολιτικῆς. Πβ. Θεμ. Χρυσανθοπούλου, Ἐπίτιμο πρέσβυ, Πῶς πρέπει νὰ γίνει ἡ ἄρση τοῦ «ἐμπολέμου» μετὴν Ἀλβανία, Σοσιαλδημοκρατικὴ Πορεία 9-4-1987, 3. Βλ. και Ν. Ἀθ. Ἀντωνοπούλου, Τὸ ἐμπόλεμον μετὰξὺ Ἑλλάδος και Ἀλβανίας, Ἑλληνικὸς Ἀστὴρ 19 (1987) 247-256. Καί Θ. Κουτσουπιᾶ, Ἡ Βόρειο-Ἡπειρος, Ἐλεύθερος (Ἀγρινίου) 9-1-1990, 1-2.

158. Βλ. Βασ. Κρεμμύδα, Ἀνέγερση Μνημεῖου, Ἡ Καθημερινή 25-10-1989, 7. Ἀθαν. Ί. Στρατῆ, Στρατιωτικὸ κοιμητήριον, Αὐτ. 26-11-1989. Πβ. και Γ. Καϊμάρα, Ἐπίσκεψη στὴ Βορ. Ἡπειρο, Αὐτ. 13-10-1989, 7: «Κάτοικοι τῆς Κλεισούρας μᾶς ἐπληροφόρησαν ὅτι ὑπάρχουν ὁστὶ Ἑλλήνων Νεκρῶν διασκορπισμένα και ἀκάλυπτα εις διαφόρους περιοχὰς τῆς Βορ. Ἡπείρου»!

159. Ν. Καζάξη, Λόγοι και Ἔργα (1903-1904), ἐν Ἀθήναις 1911, 75. Μόλις εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας: Τὸ μήνυμα τῆς Ἐλευθερίας, Ἡ Καθημερινή 7-1-1990, 1. Βλ. και Κ. Ί. Παπακωνσταντίνου, Μηνύματα ἀφύπνισης, Έλευθερία (Λαρίσης) 14-1-1990, 7.

160. Έλευθεροτυπία 24-2-1987, 6.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβαροι 15, 16
 Ἄγιοι Σαράντα 5, 33
 Ἀγκώνα 26
 Ἀγραφα 14, 38
 Ἀδριατική 10, 12, 17, 19
 Ἀθανάσιος Ἀχριδῶν 28
 Αἰνιάν Δ. 40
 Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 34
 Ἀκαρνανία 5, 6, 12
 Ἀλβανοὶ ὀρθόδοξοι 18
 ἄλβανόφιλοι 24
 ἄλβανόφωνοι 17, 21, 24, 30, 31
 Ἀλή-πασὰς 19, 23, 41
 ἄληπασιάδα 23
 Ἀλιάκμων 37
 ἄλλαξογλωσσιὰ 32
 Ἀλμπανέλοι Παλέρμου 18
 Ἀμαντος Κ. 15, 28, 36, 38, 39, 41
 Ἀμβρακικός 6, 37
 Ἀναστάσιος ὁ «Ἰλλυριὸς» 15
 ἀνθρωπωνυμία 12, 14
 Ἀντιπάτρεια (Μπεράτι) 11
 Ἀντίπατρος 19
 Ἀντωνόπουλος Ν. Αθ. 44
 Ἀξιὸς 10
 Ἀπολλωνία 6, 10, 11, 13, 19, 37
 Ἀρβανίτες 18, 19, 25, 31, 37, 38, 39
 ἀρβανιτιὰ 18, 39
 ἀρβανιτόβλαχοι 20, 33
 ἀργοναυτές 19
 Ἀργοσαρωνικός 18
 Ἀργυρίνοι 19
 Ἀργυροκαστρίτης Γρηγόριος 43
 Ἀργυρόκαστρο 25, 33, 34, 44
 Ἀρδενίτσας μονή 31
 Ἀριστοτέλης 5
 Ἀρμόνιοι 38, 40
 Ἀρσάκεια 34, 44
 Ἄρτα 31, 37
 Ἀρωμάνος (-ικός, η) 12, 14, 15
 Ἀσδραχὰς Σπ. Ι. 41
 ἄστεροσκοπεῖο 34
 Ἀτιντανία 11
 Ἀττική 18
 Αὐλῶν 34, 37
 Αὐτόνομη Ἡπειρος 30
 Ἀχιλλέας 19
 Ἀχρίδα 37
 Ἄψος 37
 Ἄωος 7, 11, 12, 37
 Βακαλόπουλος Ἰ. Απ. 14, 38
 Βακαλόπουλος Κ. Ἄπ. 36, 42, 44
 Βαλέτας Γ. 31, 42
 Βάμβας Κ. 18
 Βασδραβέλλης Ι.Κ. 43
 Βελή-πασὰς 23
 Βελλιανίτης Θ. 43
 Βενετία - Βενετοὶ 26, 27, 28
 Βεράτι 34
 Βίτσα 37
 Βλάχοι (βλάχικος) 12, 14, 15, 16, 20, 26, 39, 43
 Βλάχος Κ. Π. 35, 36, 41, 44
 βλαχόφωνοι 24, 25
 Βουθρωτὸ 8
 Βουλῖς 19
 Βρανούση Ε. Α. 39
 Βρανούσης Α. 25, 39, 41
 Γαβριήλ Ναυπάκτου 29
 Γένθιος 9
 Γενοῦσος 6, 10, 17, 19, 20, 37, 40
 Γερονικολὸς Ι. Κ. 44
 Γεωργιάδης Θεόφρ. 43
 Γεωργουσόπουλος Κ. 18
 Γιαννακοπούλου Ελ. Κ. 43
 Γιαννόπουλος Ν. 24

Γιοχάλας Τ. Π. 41
 Γκατσόπουλος Στ. Μ. 43
 Γκέγκηδες 20, 21, 31, 40
 Γκέρμπεσης Μέξας 28
 Γκιόλιας Μ. Α. 38, 42
 Γλύκου Εὐαγγελία 34

Δάκαρης Σωτ. 11, 37
 Δάκες Δακία 10, 12, 14
 Δαλματία 10, 12, 15, 19
 Δαρδανία 10
 Δέλβινο 44
 Δένδιας Μιχ. 17
 Διάδοχος Φωτικής 13
 Διοκλητιανός 15
 Διονύσιος Λαρίσης 28
 Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος
 επισκ. Τυρνόβου 28, 41
 Δοβρουτσά 15
 Δοκανάρης Ν. Στ. 41
 Δούναβις 10, 15, 16
 Δρίνος 10
 Δρόβιανη 44
 Δρόπολις 16, 41
 Δυρράχιον 5, 6, 10, 12, 13, 15, 18, 19,
 25, 26, 34, 37, 38, 44
 Δωδώνη 6

Έγνατία 6, 13, 36, 37
 Έκαταῖος 5, 6
 Έλβασάν 32, 34
 Έλληνοαλβανός 18
 Έλληνόβλαχος 15
 έξαλβάνιση 17, 18, 33
 έξισλαμισμός 21, 23, 32
 Έπίδαμνος 6, 11, 15, 19, 37
 Εὐαγγελίδης Δημ. 11, 37
 Εὐρυτανία 38
 Εὐσταθιάδης Κ. Θ. 36

Ζαγόρι 37
 Ζάννας Ἀλέξ. 22

Ζάππα ἀδελφοὶ 44
 Ζάππειο 34
 Ζιώγας Π. Χ. 19, 40
 Ζωσιμαία 34
 Ζωγράφος 44

Ἡράκλεια (Heraclée) 37
 Ἡρακλῆς 19
 Ἡρώδης Ἀττικὸς 36

Θεοτόκης Σπ. 23
 Θεσπρωτία 11
 Θεσσαλία 16
 Θεσσαλονίκη 10
 Θουκυδίδης 6
 Θράκη 16

Ἰλλυρικόν 15, 16
 Ἰλλυριοὶ 6, 7, 8, 9, 10, 11, 20, 37
 Ἰόνιον 8
 Ἰουστινιανός 12, 14, 15
 Ἰουστίνος 15
 Ἰσίδωρος Σεβίλλης 16
 Ἰστρία 12
 Ἰωακείμ Ἀχρίδος 28, 41
 Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἐφέσου 16
 Ἰωάννης Λυδὸς 14
 Ἰωάννινα 34, 37

Καβαλλιῶτης Θ. 33
 Καζάζης Ν. 35, 44
 Καϊμάρας Γ. 44
 Καίσαρ Ὀκτ. 19
 Κακοσουλιῶτες 19
 Κακριδῆς Ι. Θ. 21, 40
 Καλλίμαχος Δημ. 43
 Καμπούρογλου Δημ. Γρ. 17, 18
 Καποδίστριας Ι. 29
 Καρολίδης Π. 18
 Κάρολος Γουζάγα 28, 41
 Καστριώτης Γ. βλ. Σκεντέρμπεης
 Καστριώτης Ἰ. 27

- Κεραμόπουλος Ἄντ. 12, 15, 16, 18, 19, 38, 39
 Κεραύνεια 19
 Κέρκυρα 19, 23
 Κιουταχίς 29
 Κίτσοι Κ. Ι. 44
 Κλαδάς Κροκόδειλος 27
 Κλαύδιος Πτολεμαῖος 5
 Κλεισούρα 44
 Κλονάρης Χρ. 43
 Κοκκίνης Σπ. 43
 Κονιάρης 22
 Κοντάκης Ἀναγνώστης 40
 Κόντης Β. 36
 Κοντοκάλης Χρῖστος 28
 Κοντούρης Ξ. Γ. 43
 Κορδάτος Γ. 15
 Κόρινθος 19
 Κορινθιακός 6, 7
 Κόρμαλης Ἀθ. Λ. 42
 Κορυτσά 33, 34, 43, 44
 Κορωναῖος Τζάνε 39
 Κοσμάς Αἰτωλός 14, 31, 33, 42, 44
 Κοσμάς Θεσπρωτός 20, 40, 41
 Κοσσυφοπέδιον 5
 Κούμας Κωνσ. 14
 Κουρίλας Γ. 43
 Κουτσούραχοι 26, 38, 39, 43
 Κουτσουπιᾶς Θ. 44
 Κοιμύδας Βασ. 44
 Κρόια 27
 Κυριακίδης Στ. 16, 38
 Κωνσταντᾶς Γρ. 18
 Κωνσταντακοπούλου Ἀγγ. 42
 Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος 15, 19, 38
 Κώνστας Κ. Σ. 42
- Λαγουμιτζής Κ. 29, 41
 Λάιος Γ. Σ. 43
 Λαζάρου Ἀχ. Γ. 37, 38, 42, 43
 Λάμποβο 44
- Λάμπρος Σπ. 22, 23, 24
 Λάντζας Πέτρος 28
 Λιάκος Σ. 12, 13, 15, 20, 38, 40
 Λινοτόπι 16
- Μακάριος Μονεμβασιᾶς 28
 Μακεδονία 10, 13, 14
 Μακρυγιάννης 29, 41
 Μαμμόπουλος Ἀλεξ. 30, 40, 42
 Μάνη 27
 Μάργος 10
 Μαρτινιανός Ἰωακ. 43
 Μασσαβέτας Γ. 35
 Μένανδρος 16
 Μιτάκης Διον. 41
 Μιχαήλ - Δέδε Μ. 37
 Μιχαλόπουλος Δ. 43
 Μολοσσὸν 7, 37
 Μοναστήρι 37
 Μοράβας 40
 Μόρμορης Μανόλης 28
 Μοσχολέων Ἀλ. 18
 Μοσχόπολη 24, 33, 43, 44
 Μοσχοπολίτης Δανιήλ 33, 42
 Μουσσολίνι Μπ. 7, 30
 Μπάγκας 44
 Μπέλλος Λ., 40
 Μπεράτι βλ. Ἀντιπάτρεια, Βεράτι
 Μπίρης Κ. 39
 Μπότσαρης Μ. 39
 Μπούας Μερκ. 39
 Μπούας Μιχ. 18
 Μπουριλεάνου Κ. Ν. 24, 25
 Μυκῆνες 11
- Νάρος (Νάρων) 9
 Ναύπακτος 6, 28
 Νεοπτόλεμος 5
 Νεστόριον (Νεστράμι) 16
 Νίκας Κ. 39
 Νικοκλέους Ν. Γ. 40
 Νικολαΐδου Ἐλευθ. 41, 42

- Νικολίτσας 15
 Νίσα 8
 Νόλης Φάν 34
 Ντάγγας Δ. Ν. 42
- Οικονομίδης Δημ. Β. 24
 Οικονόμου Φ. 42
 Όλυμπος 13
 Όμερ Βρυώνης 40
 Όμηρος 5
 Όρέσται 6, 13
- Πάγγαιον 6
 Παιονία 10
 Παλάσκας Κ. 41
 Παλέρμο 18
 Παναγιωτίδης Δ. Α. 21
 πανιλλυρισμός 7
 Παπαδόπουλος Γ. Χ. 44
 Παπαδόπουλος Ν. Κ. 41
 Παπαδόπουλος Στεφ. Ι. 27, 41
 Παπαθεοδώρου Άπ. 41
 Παπακωνσταντίνου Κ. Ι. 44
 Παπακώστα Μουσταφάς 24
 Παπακώστας Άγγ. 41
 πάπας Πίος Β (Αϊνείας Σίλβιος) 26
 παπα - Στάσης 18
 Παπαχαρίσης Άθ. Χ. 40
 Παπαχατζής Βαλ. 43
 Πατσέλης Ν. Β. 36, 39
 Πάτροκλος 11
 Πετρίδης Άθ. 22
 Πέτρου - Μεσογειίτης Χρ. Ν. 18
 Πέτσας Φ. 11, 36, 37
 Πηγάς Μελέτιος 32
 Πηχεών Κωνστ. 33, 36
 Πίνδαρος 5, 36
 Πίνδος 14, 26, 37
 Πίσκος Ίούλιος 27
 Πλέσσας Θ. 28
 Πλουμίδης Γ. 44
 Πολύτσανη 44
- Πράμος 23
 Πρεμετή 33, 44
 Πρέσπες 37
 Προκόπιος 12, 15
 πρωτόκολλον Φλωρεντίας 5, 36
 Πύρρος 9, 19, 38
- Ραγκαβής Α. Γ. 36
 Ραγούζα 26
 Ράλλης Δ. 22
 Ράλλης Πέτρος 27
 Ρέντης Κ. 36
 Ρήγας 19, 32
 Ρωμαίοι 12, 13
- Σάβας 10
 Σαρδέλης Κ. 42
 Σεβαστιανός Δρυινοπούλεως 42
 Σερεμέτης Δημ. Γ. 43
 Σίνας 43, 44
 Σιορόκας Γ. 43
 Σκενδέρης Κ. Χ. 43
 Σκενδέρμπεης 17, 26, 27, 41
 Σκιαδάς Ν. 43
 Σκιπιτάρ 40
 Σκλάβοι 16
 Σκόδρα 7
 Σκόπια 8
 Σκούμπι 30 βλ. και Γενοῦσος
 Σκούταρι 10
 Σλάβοι 16, 38
 Σνάτης Προγόνης 28
 Σοποτό 28
 Σουλιῶτες 19, 23
 Σουρμελής 29
 Σόφια 8
 Σοφιανός Ν. 19
 Σπαθία 42
 Στασινόπουλος Μ. Δ. 43
 Στεργιόπουλος Κ. Δ. 38, 40
 Στέφανος ὁ Βυζάντιος 5
 Στράβων 6, 37

Στρατής Ἀθ. Ι. 44
 Σφυρόερας Β. 18
 Σωπική 44
 Σωτηρόπουλος Χ. Ι. 43

Ταλαὰτ μπέης 22
 Ταυρήσιο 38
 τάφοι μυκηναϊκοί 11
 Τεπελένι 33
 Τέρπος Νεκτάριος 31, 32, 33, 42
 Τζαβέλας 19
 Τίμοκ 10
 Τίρανα 25, 34
 τοπωνυμία 12, 14
 Τόσκηδες 20, 21
 Τουρκαλβανοί 31
 Τραγότι 32
 Τρεμπένιστα 15
 Τρίκαλα 31, 37
 Τσαμουριά 23
 Τσάτσος Ἀριστ. 42
 Τσιάμιδες 21
 Τσοποτός Δ. Κ. 23
 Τσούρκας Κ. Δ. 34, 44
 τύμβοι Β. Ἡπείρου 11
 Τωμαδάκης Ν. 17, 21, 40

Ἰέλοι (Ἰλλεῖς) 19

Φιλίππιδης Δ. 15
 Φλώρινα 37
 Φοινίκη 8
 φουστανέλλα 13, 21
 Φρέσαρης 21
 Φράσερι Ναϊμ 34
 Φωτική 13

Χάονες 7
 Χασάν Ταξιμ 22
 Χασιώτης Ἰω. 28, 41
 Χατζῆ Σεχρέτης 23
 Χειμάρρα 22, 27, 28, 44

Χειμαριός Κ. 42
 Χερσβέργ Γ. Φρ. 17, 39
 χιτώνας 17
 Χόρμοβας Κ. 29, 41
 Χρήστου Κ. Χρ. 31, 42
 Χριστόδουλος Κύπρου 28
 Χριστόπουλος Π. Φ. 43
 χρονικό Ἀργυροκάστρου 25
 Χρυσανθόπουλος Θ. 44
 Χρυσοχόου Μ. 41
 Χωραφὰς Γ. 39

Ψαλλίδας Αθ. 40, 41

ᾠρικὸν 5, 6, 11, 19, 36

Argentato βλ. Κεραύνεια
 Argomani 43

Basti-Bey 34, 44
 Beloch K. J. 7
 Bérard V. 25, 41
 Biclarensis J. 16
 Boissonas Fr. 36
 Bouchié de Belle Ed. 26, 41
 Bozhori Κοσο 39
 Braccesi L. 10
 Brunialti A. 12, 38
 Burada Th. T. 40

Cabanes P. 38
 Capidan Th. 8
 Carasanin M. 9
 Castaldi G. 19
 Charanis P. 16
 Chassiotis G. 42
 Collart P. 36
 Commynes Ph. de - 18
 Condurache E. 37
 Cvizic´ I. 16, 38
 Digovic´ P. 10
 Ducellier A. 39

Eunus 13
Eutycus 13
Zakythinos D. A. 38
Franke P. 11

Georgescu V. A. 38
Georgiev Vl. 9, 12, 37
Gitti A. 10
Goumaropoulou L. 37
Graur Al. 37

Hâciu A. 43
Hahn L. 21
Hammond N. G. L. 11, 13, 38
Hatzferd J. 10, 37
Hatzopoulos M. B. 38
Hecquart G. 40
Hill Russel 30
Horais 13
Houssaye H. 39

Krahe Hans 8
Kretschmer P. 7
Krimbas C. B. 40

Lafoscade J. 38
Legrand Em. 19
Lemerle P. 36
Leppore E. 11
Lévêque P. 11
Louis Herbert 8
Luciscus 13

Martin St. 19, 40
Masson O. 12
Majon A. 39
Meyer Ed. 7
Mustilli Dom. 7, 8, 37

Nikolanci 10
Nilsson 7

Ognenova 10
Orinus 13

Païdoussis M. 40
Papahagi T. 24, 41
Papazoglou F. 11
Parovié Pesikan 10
Pârvan V. 10, 37
Petrovici E. 16
Peyfuss M. D. 43
Philonica 13
Pipa Arshi 39
Pollo S. 37
Pouqueville 25, 39, 41
Puaux René 44
Putto A. 37

Randa 16
Rhodope 13
Robert 10
Rossetti Al. 8
Russu I. I. 9, 37

Savić M. D. 9
Sosipatra 13
Sofa 13
Sofis 13
Stahl P. H. 37
Stanford 40
Stoikov R. 39

Tyca 13

Vajze 11
Vinja 10
Vulpe R. 12

Wegand G. 8
Woodhead G. 10

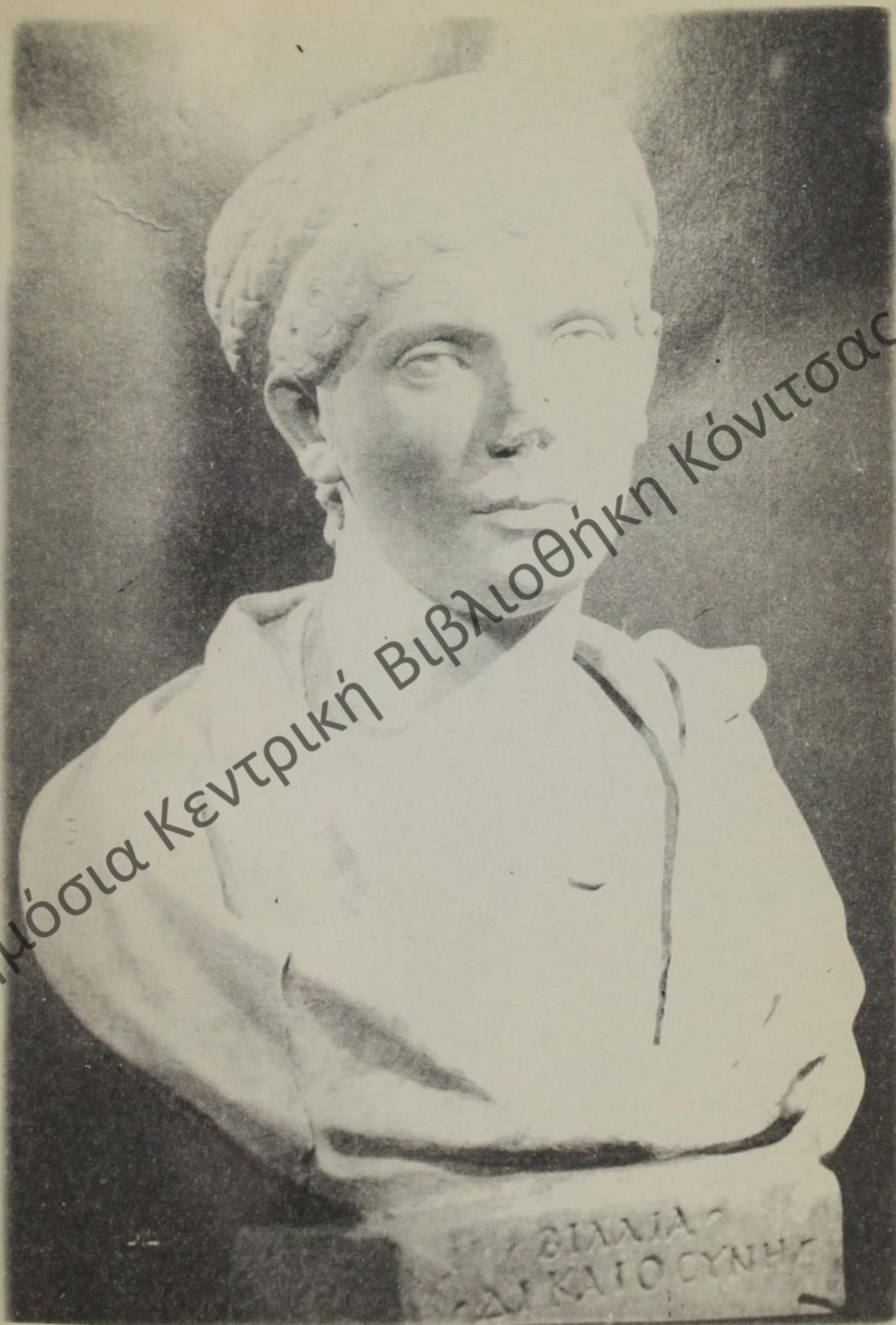
Ἀντὶ πίνακα περιεχομένων

Ἡ Ἥπειρος στὴν ἀρχαιότητα (5). Γεωγραφικὰ ὄρια. Ἡ Ἑλληνικότητα τῶν Ἥπειρωτῶν (6). Καταγωγή τῶν Ἀλβανῶν (8). Παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὴ Βόρεια Βαλκανικὴ (10). Ἥπειρωτὲς τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (11). Ἀνθρωπωνυμία καὶ τοπωνυμία Ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ (12). Ἐγνατία καὶ ἐκλατινισμὸς τῶν Ἑλλήνων (13). Ἡ διγλωσσία κατὰ τὴν Βυζαντινὴ περίοδο (15). Κάθοδοι Ἀβάρων (15), Σλάβων (16), Ἀλβανῶν (17). Ἐξαλβάνιση πληθυσμῶν. Κάθοδος ἀλβανοφώνων βορειοηπειρωτῶν στὴ νότια Ἑλλάδα (17). Ἀρβανίτες καὶ «Ἀλβανοὶ» (18). Φυλετικὴ ἀρχὴ τῶν Τόσκηδων (20) καὶ Τσιάμπεδων. Ἡ μαρτυρία τῆς λαογραφίας (21) Πληθυσμὸς Β. Ἥπειρου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος (21). Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴ Β. Ἥπειρο (22). Γ. Καστριώτης καὶ Ἥπειρωτὲς (26). Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες Βορειοηπειρωτῶν (27). Νεκτάριος Τέρπος Πρόδρομος τοῦ Ρήγα (31). Κοσμῶς ὁ Αἰτωλὸς (33). Μοσχόπολη καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις (33).

ΑΝΑΤΥΠΟ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ
ΑΠΟ ΤΟ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ 1990
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Μικρό γλυπτό τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ γλύπτη Χεοῦμενο. Ἐνα ἀντίγραφο μετὰ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοῦ Φειδία.

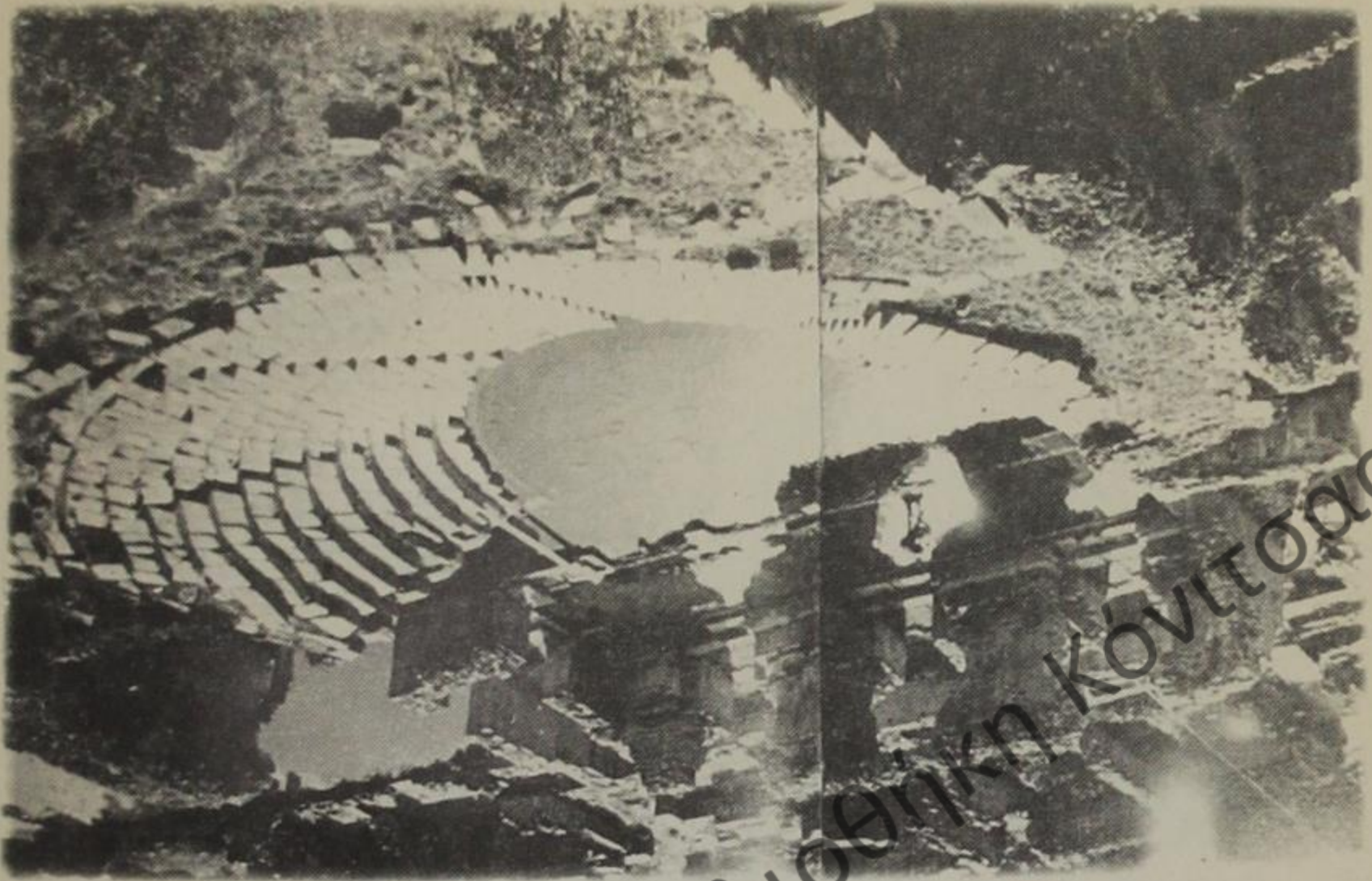

Μπούστο γυναίκας που ονομαζόταν Μπίλια (2ος - 3ος αιώνας μ.Χ.), με καταφανή τή γλυκύτητα, φρεσκάδα κι άγνότητα στά χαρακτηριστικά.

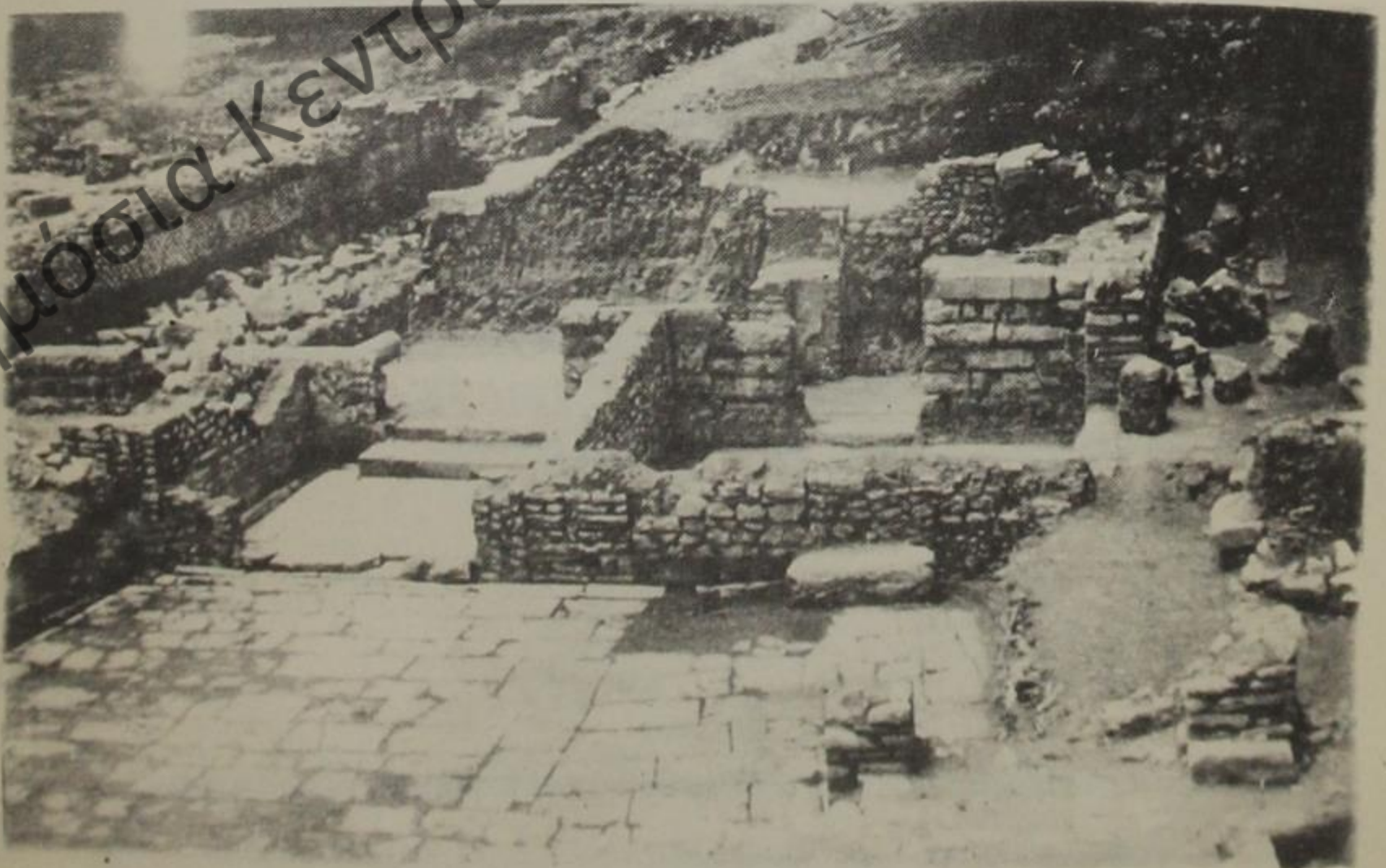

Πολυάριθμοι τάφοι με χαραγμένα ιλλυρικά ονόματα, που μαρτυρούν την παρουσία και τις συνήθειες στις αρχαίες πόλεις τῶν παραθαλάσσιων περιοχῶν. Τάφος πού ἔχει ιλλυρικό ὄνομα, διακοσμημένος μέ τήν κεφαλή τῆς Μέδουσας (3ος αἰώνας π.Χ.). Ἀπολλωνία.

Δημόσια Κεφάλαια Κρητικής Κοινωνίας

Άποψη από τὸ κέντρο τῆς πόλης τοῦ Βουθρωτοῦ. Τὰ εἱρεῖπια τοῦ θεάτρου τοῦ 4ου - 3ου αἰώνα π.Χ. Κατοικία με προαύλιο, περιστύλια και δημόσια λουτρὰ τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ.

Κατοικία τοῦ 2ου - 3ου αἰώνα μ.Χ. Βουθρωτό.

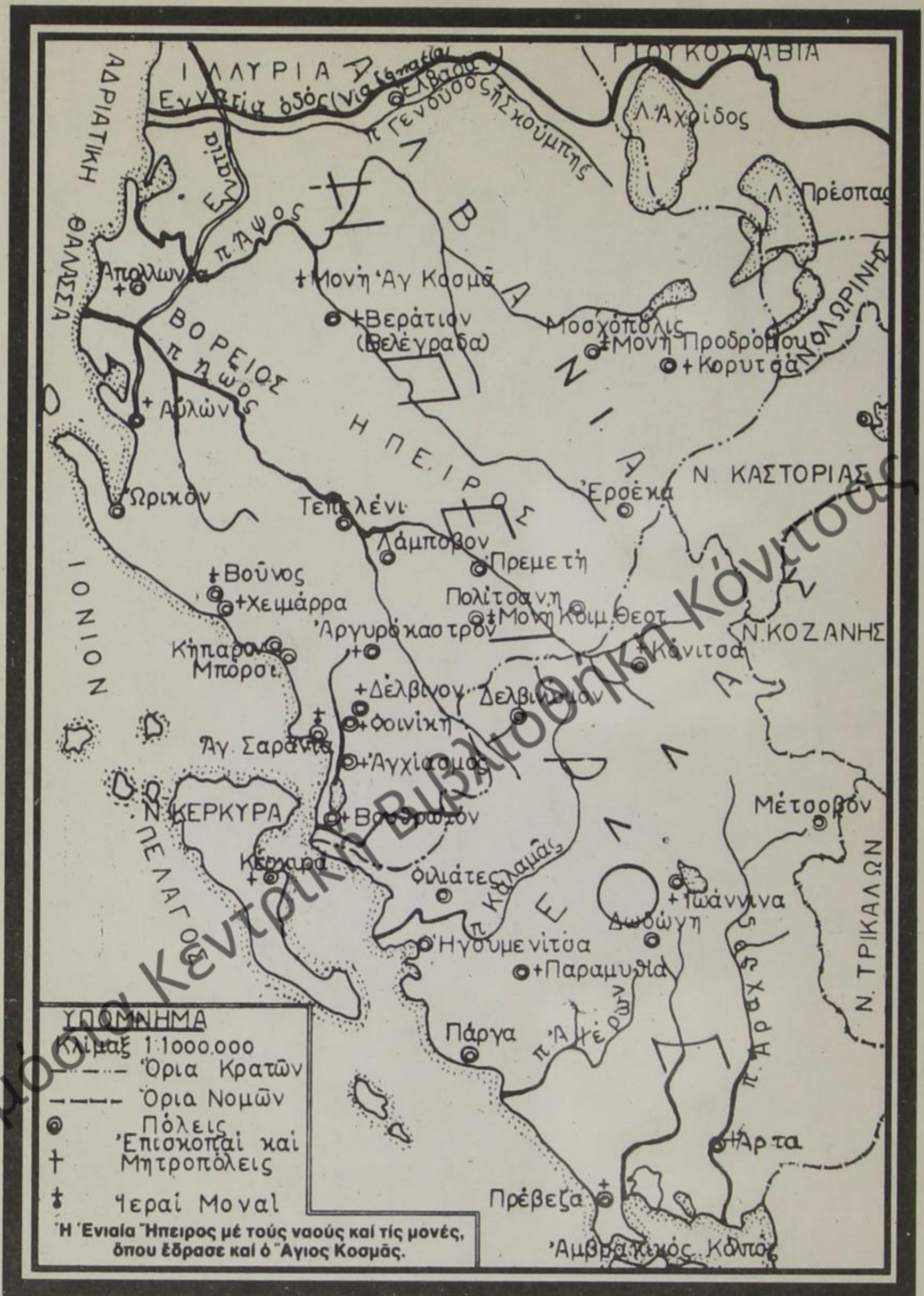

Ἄργυρά νομίσματα (4ος - 2ος αἰώνας π.Χ.) του Δυρραχίου, Ἀπολλωνίας, Σκόδρας, Βύλλης, Ἀμαντίας καὶ Ἡπείρου.

Οἱ φωτογραφίες εἶναι ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ SHQIPERIA ARKEOLOGJIKE τοῦ UNIVERSITETI SHTETEROR I TIRANES, INSTITUTI HISTORISE DHE I GJUHESISE, SEKTORI I ARKEOLOGJISE, TIRANE 1971. (βλ. Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος Βορειοηπειρωτικῶν Ἐρευνῶν, Ἰωάννινα).

Τυπογραφεία: Γερ. Σ. Δούβαλη - Ελ. Π. Αποστόλου
28ης Οκτωβρίου 41 - Τηλ. 20.544 - 27.845 - Ἰωάννινα

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ
 ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ